नं० ४२५३ – घ

शास्त्रदीपिका नवमाध्यायः

पत्राणि ३०

नं० ४२५३-घ

प्रश्नदीपिकानवमाध्यायः

नं० ४२५३-घ

पत्राणि ३०

4253

F. = 30

६ नन्वपूर्वस्याशाब्दत्वात्तयाचकल्पनीताक्षाद्धर्मान्वयो योगाङ्गत्वेनैवापूर्वस्य शाब्दे नोक्त ततश्च तस्य धर्मसंबंधेऽनुद्देश्यत्वात्प्रक
रणेनाविशेषणे पारिप्लवतैव । अथ वाक्येनैवोद्देश्यान्वये तद्विशेषणविवक्षा न प्रकरणेनेत्युच्यते ततोऽयमन्वयोपि भवत्स्वेवि
निकर्षयजिमयुक्तो पारिप्लवता । एवंप्रयुक्तोऽनुभवस्वेत्यत आह तदीमाविति । अयमाशयः दर्शपूर्णमासवाक्ययोगो सून्नेः फ
लसंबंधस्य चाग्नेयादिवाक्ये विश्वजिन्न्यायेन चासिद्धत्वात्सविशेषाद्यागानुवादेन धर्मसंबंधार्थमिव । अत एव न नवैरूप्यं
वाक्येन च धर्मसंबंधे उद्देश्यविशेषणं अविवक्षितमिति यागमात्रं धर्मा उपदिश्यन्ते इति पूर्वः पक्षः ॥ सिद्धान्तस्तु एतेषु फ
लेन तत्कल्पना अतः प्रकरणेनैव धर्मसंबंधः प्रकरणाद्धर्मसंबंधेन नोद्देश्यविशेषणाविवक्षा । प्रकरणे च कथमाकांक्षा ।
अनिर्ज्ञातप्रकारत्वादपूर्वभावनाया एवेति प्रकृतयैव संबंध इति । इदं च सत्ममाघ एव प्रपंचितमिति इह सिद्धान्तमात्रं स्मा
रितमिति ॥२॥ उच्यत इति । स्वाङ्गत्वेण प्रत्ययावघातविधौ नवैरूप्यमाक्षेपः स तु प्रकरणेन प्रवृत्तस्य पूर्वभावनयैकवाक्यतां नीयमानः केनो
पकारेण सापेक्षायां तत्तात्वनसंस्कारेण तिलज्वतु तदीयसाधनविधिनाधिप्रकृतिभावनेकवाक्यतां नीतेनैकवाक्यतां नीयत
इत्याह वह्लैरिति । ततश्च वैरूप्यापूर्वभावनाकथंभावकत्वेन तद्धुद्दिस्यतिदेशनावघातस्य प्रकृतिभावनासंबंधपहानेनैव
विकृतिभावनान्वयः प्रतिपाद्यत इति तात्र निर्विवादं प्राकृतसाङ्गप्रकारव्यक्तेः पदार्थव्यक्तेश्च विकृतावसंभवात् रिकृसन्वय
श्यनप्राकृतसाधनसंबंधमपरित्यज्य श्राक्यो वक्तुमिति तद्भावेनैव कृतसाधनविधिनाविकृतिभावनेकवाक्यतां नीतेनैक
वाक्यतां नीयात तत्साधनसंस्कारकत्वेनैव पर्यवस्यतीति न प्राकृतद्वाराभावोतिदेशमहं च विद्ध्नी साह साधनेति ॥३॥ यजी
ति । निर्ज्ञातस्वरूपोपि यागः शिष्टाचारप्रामाण्यान्नानिति कर्तव्यताकः कर्तव्य इति विज्ञाताधिकरणभाष्यात्र भावनाया
एव धर्माकांक्षादि तु यागस्यापीति सौर्ययाग आग्नेयवत्कार्य इति सिद्ध्यत्येवातिदेशो यज्यर्थत्वेपीति इहैव यज्यर्थतानि
रस्यते यज्यर्थता पूर्वपक्षेपि तुल्यन्यायतयावघातादेर्व्रीह्यादिस्वरूपार्थताम्रहाप्नानाय पूर्वपक्षयितुं सिद्धान्ते य
ज्यर्थतानिरासोपि तुल्यन्यायतयावघातादेः स्वरूपार्थतानिरासम्ब्रहसिध्ये सिद्धान्तयितुमिसहोपोद्घातत्वेनायमाशयः ॥
तदिदं तु ज्येस्यादिना स्फुटीकृतं ॥४॥

श्रीगणेशाय नमः॥ यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात्॥ सिद्धे 5
तिदेशोऽधुनातिदिष्टानां पदार्थानां मंत्रसामसंस्काराणां द्वारांतरसंबंधनिमित्तान्यथाभावात्मकऊहश्चिंत्यते। न
स्य चातिदिष्टविषयत्वादतिदेशोत्तरकालत्वमारंभः। अतिदेशाधीनत्वमेव दर्शयितुं सत्तमाद्य सिद्धमपूर्वप्रयु
क्तत्वं धर्माणामनेन सूत्रेण स्मारयति। यत्तिप्रयुक्तत्वे हि पारिप्लवा धर्माः सर्वत्रोपदिष्टा नान्यथाकर्तुं शक्यंते। अ
पूर्वप्रयुक्तत्वे तु प्रतिप्रकरणं व्यवस्थिता धर्मा दिशाभावन्यायेन कार्यमुखेनातिदिष्टा युक्तं यदूहं ऊहंते। तस्मादू
हविवक्षयाऽपूर्वप्रयुक्तिः स्मारिता। तदीयो पूर्वोत्तरपक्षो तत्रैव प्रदर्शिताविति नेह प्रदर्श्येते। तथान्यदिह चिंत्य
ते। किमवघातमंत्रादयो विवक्षितश्री[illegible]दिद्वारा सर्वस्योपकुर्वंतिऽताविवक्षितमन्त्यरूप[illegible]साधान विशेष
मात्रद्वारेति। स्वरूपविवक्षायां तदभावान्नीवारादिषूहो न स्यात्। अविवक्षितत्वे तु नीवारादावपि साधनविशेषस
द्भावात्सिध्यत्यूहः। ननु साधनस्यापि दार्शपौर्णमासिकस्य द्वारत्वाद्विकृतौ च तदभावात्कथमूहः। यस्यार्हर्व
स्यावघातो गं तदीयं साधनं द्वारमिति चेत्॥ तथा सत्याज्योषधसान्नाय्यानां धर्मसंकरः स्यात् त्रयाणामपि स
दीयसाधनत्वात्। अथाग्नेयादिद्वारभेदेन साधनस्य भेदात्तद्व्यवस्थातत्तो विकृतौ द्वाराभावादवघातादेरप्रवृत्तिः।
उच्यते। अवहन्तेरहर्षं कुर्यादिति शास्त्रार्थः साधनप्रयुक्तिपक्षे। तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशोऽवहन्तेः कुर्यादित्य
र्थो भवति। तस्माद्धि सिध्यति विकृतावप्यवघातः। तेनयस्यार्हर्वस्यावघातो गमित्यादि कुशकाः शाबलंव

ननु पूर्वं ज्ञाविनएव निमित्तं सोपपत्तेरुत्तरज्ञाविनोर्यागहोमयोः कथं मुसादनीयमिह तत्सर्वार्थत्वमंतरेणापि सिद्धरपसर्वार्थत्वं तदिसाशंक्योक्तं। कादाचित्केति। प्रवृत्तिर्हि कादाचित्की नाकारणी नवति प्रवृत्तिकारणमेव च निमित्तं ज्ञाविनोपि च ज्ञाततयारथं तरसामतोदरिवसं न वतिप्रवृत्तिकारणतेति भावः ५१

नम नर्थकं यदि परं धर्मसाकर्याय स्यादित्यासंत्तां तद्वत्। एवं प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यत्रा गन्मसुवः सुवरगन्मेत्यत्रा वर्हतिस्वरूपं स्वर्गस्वरूपं संस्कारमंत्रयोरसर्वार्थयोर्हीरमुतासर्वसंबंधि विशेषद्वविलुल्योविचारः। तत्र व्रीह्यादीनांम्र्कृतानामविवक्षाकारणाना वा तद्वारेणैवासर्वार्थत्वं। सा धनरूपस्यावर्जनीयत्वादन्यथावघातादेरानर्थक्यात्तन्मात्रमेव विवक्षितमिति सिद्धांततः। तदेतद्दि संक्षिप्तमुपरि तनेस्त्रिकिरधिकरणेः प्रपंचयिष्यते सेयं द्वितीयस्य वार्त्तिकस्यैकाव्याख्या। तथान्यापि सप्तमाद्येहि यद्यप्यर्थत्वेपि धर्माणामसर्वविशेषनिमित्ततामात्रेणव्यवस्था सिद्धेर्नैकांततोसर्वार्थत्वं प्रतिपाद्यते। यत्रि स्वरूपार्थत्वेहि तुल्यन्यायत्वादवघातादीनां व्रीह्यादिस्वरूपार्थत्वं स्यात्तदन्नावाम्नानी वारादावुहो न स्यादिति। तस्यैवापराव्याख्या सप्तमाद्ये साधारणेन सर्वार्थत्वमिहत्वारादुपकारकाणाम सर्वार्थत्वं प्रकरणात्स्यात्संनिपातिनां तु प्रोक्षणादिसंयुक्तव्रीह्याद्यर्थत्वावगमात्तन्न तत्संयुक्तत्वमित्याशंक्य तेषामपि व्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसायिनामानर्थक्यात्तद्द्वारेण सर्वार्थतेति प्रतिपाद्यते तदेतत् तुरीयपि प क्षे षु ग्रथ्यवेदितव्यं तत्र च लएवासमानिर्व्याख्याता। अथवान्यामित्यादिनाऽव्याख्येणापुनर्वर्णकांतरमा रब्धं तदुक्तं सप्तमाद्ये सर्वार्थत्वं सिद्धं इहत्विति किमसर्वार्थानां धर्माणां प्रवृत्तिनिमित्तं उत निमित्तमप्यसर्वमे वेति चिंत्यते तेन चानिमित्ता प्रवृत्तिः कादाचित्कत्वात् येन विचारएव न स्यात्तत्राप्यसर्वस्य साध्यत्वान्निमित्तता

त्या३ प्रवृत्तिर्हि कादाचित्की ... निमित्तं ज्ञाविनोपि च ज्ञाततयारथं तरसामतोदरिवसं भव विप्रवृत्तिकारणतेति भावः ५

५४

वाम

प्रवर्तते गुणविशेषमाचक्षते यागाः

...न्स्तीदमवश्यं कर्त्तव्यमिति निमित्तेऽधोधाने नेदं समीहितं नोवयेत् इति नाव्य· न चेत् घगपसंनवतीत्यर्थः। अतएव फलस्यापि न
निमित्तत्वं· कामनाया स्फ एव तत्परास्त· फलकामो निमित्तमिति चन्नो नित्यत्वादिति पारिशेष्याद्व्यतयानुमेयया मएव स्वरूपेणा

नयु कात स्माद्यति रेव निमित्तंत तुल्यन्यायेनावदवघातादीनामपि व्रीह्यादिस्वरूपमेव निमित्तमिति तद
भावान्निर्धारादिषु न स्यादिति मान्नेब्रूमः·यन्नेस्तावन्निमित्तत्वं न केनचिदभिधीयते। अपूर्वस्यापितन्नोक्त
मर्थात्तस्य निमित्तता॥१॥ साध्यं हि साधनानुष्ठाने निमित्तं अनिष्पन्नमपि मनसि साध्यतया परिवर्त्तमानं
तस्माद पूर्वार्थी धर्मास्तन्निमित्ताश्च विरुष्यपूर्वमपि ते षांधर्माणामतिदेशो न साध्यमवगतं स साधनभू
तनीवारादयंगत्वेनावघातादीननुष्ठापयतीति सिध्यत्यूहः॥ ॥संस्कारे प्रयुज्यमानानां तादर्थ्यात्त
त्प्रयुक्तं स्यात्॥ पूर्वाधिकरणे धर्माणामपूर्वार्थत्वं समाधसिद्धं स्मारितं तत एव चेद्द्रव्यसंस्कारो पित
त्प्रयुक्तेति संक्षेपतः प्रतिज्ञामात्रेणोक्तं इदानीं कुत दवमुत्यादि विरोधान्न संजवतीत्याशंकोपपाद्यते।
तत्रेह वाक्यसंयुक्तानां फलदेवतयोश्च लत्र लिंगसंयुक्तानां द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायमित्यत्र श्रुतिसंयुक्त
नाम पूर्वार्थत्वं प्रतिपाद्यते दर्शपूर्णमासयोश्रूयते। प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति प्रोक्षि
ताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति तत्र प्रोक्षितशब्देन विशेषणप्राधान्येन तृतीयां तेनान्यसाधनभूतयोरुलू
खलयोर्दृषदुपलयोश्च संस्कारकं गम्यमानं प्रोक्षणं यत्तयोः साध्यं तदर्थमित्य विवादं इदं तु चिंत्यते य
त्तयोर्हंति पिषि साधनत्वं तदर्थं सत्प्रोक्षणं हंति पिष्यर्थमुत यदपूर्वसाधनत्वं तदर्थत्वादपूर्वार्थमिति
तत्र। अवहंतिश्रुतेस्तावदवघातः प्रतीयते। तत्साधनत्वमेवातस्तृतीयातोऽवगम्यते। सामानाधिकरण्या

अधिकरणन्नये क्रमेण वाक्यलिंग क्रतोनामर्थ...

अवघातेति। प्रोक्षणमन्तेऽप्यवघातस्य स्वरूपनिष्पत्तिदर्शनात् तत्रैवावसानं आधानं विना आहवनीयादर्शनात्तत्र तन्मात्रेणैवसानं युक्तमिति सा
धानवैषम्येण घटत्वं प्रक्षेपत्वं स्तो× पि ५ × केनचिदुक्तं प्रकृत आधानं × शा १ × विनाहवनीयासिद्धेर्वदत्वं स्यादिति तोपायपरिमा

त्वं प्रोक्षणं तद्विशेषणं। एवं हंत्यर्थतत्त्वं शेषत्वे प्रक्रियावर्तेऽनवचवाक्यसंयुक्तस्य प्रकरणमिष्टं। हंति
पिचिद्वारेण त्वर्वार्थित्वादुभयमविरुद्धमिति चेन्नोभयान्वयासंभवात्॥ न हि प्रकरणाधीतत्वमात्रेण प्र
कृतार्थता संभवति किं तर्हि प्रकृतेनैकवाक्यतां कल्पयित्वा। न च हंतिपदेन प्रधानवाक्येन च युगपदेकवा
क्यता संभवति। तत्रान्यतरेऽवहातव्ये प्रकरणं बाधित्वा हंतिनैवान्वयमध्यवस्यामः। न च प्रोक्षणस्यानर्थ
क्यं। हंतेरपूर्वार्थत्वात् तदर्थमप्रोक्षणमस्त्वेवं स्वोपकरोत्येव। यथाऽऽधानमग्निद्वारेण क्रतूनामुपकारक
मपि क्रतुविधिभिर्न गृह्यते तथा प्रोक्षणमपूर्वार्थस्य हंतेरंगमपि तत्स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीयमानं
न क्रतुविध्येकवाक्यतां गच्छति। यत्तु प्रधानवाक्यशेषभूतं तदेव विकृति प्राप्ति दिश्यते तत्राऽवघातः क्र
त्वंगत्वादतिदिश्यते न प्रोक्षणमतच्छेषत्वात् अवघातस्त्वगच्छन् स्वांगभूतं प्रोक्षणमपकर्षतीति कृत्वा
विकृतिषु प्रोक्षणमनुष्ठीयते। नखनिर्भिन्नेषु च तावदवघाताभावान्न प्रोक्षणस्यापकर्षक मास्तीति नन
खेषु प्रोक्षणमनुष्ठितव्यं। अथाप्यवघातद्वारेणाक्रत्वंगं प्रोक्षणं तथापि तत्स्वरूपमेव द्वारमिति तदभावान्न
खेषु नास्ति प्रोक्षणमिति प्राप्ते विधीयते। अवघातावसायं सत्प्रोक्षणं स्यादनर्थकं। विनापि प्रोक्षणं तं
तिस्वरूपनिष्पत्तिदर्शनात्।१। तद्वारेण त्वपूर्वार्थं भवन्नानर्थकं भवेत्। न हि तेन विना तस्य निष्पत्तिरवगम्य
ते।२। तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवाप्तेर्वाक्यसंयुक्तमप्यवघातम[illegible]क्रम्यापूर्वार्थतां प्रकरणाद

ति १

अपूर्वैकवाक्यता च प्रकरणेनैकत्वम् साह न चेति। पस्कृवाक्यभेदद्रुक्सपार्थक्यस्यासंचपरिहरणीयएवममापी साहन चेति। साधन
विशेषलक्षणया त्वेकवाक्यत्वकत्वनेनाभिप्र हृत्वं व्यङ्ग्साह तस्मादिति। तंडुलेत्यादिनातिप्रसंगोपि परिहृतः। इति सेकार्यसमव
अवर २ ता १ नोहितं ड्ली करणव्यापारतासंप्रोपूर्वसाधनविशेषः शक्यसं

र्थयते। न च तदेकवाक्यतामंतरेणौ दर्थं संभवंति। न च हंतिनापूर्वेणाचपृथक्त्वस्थगेकवाक्यता संभ
वति प्रोक्षिताभ्यां हंति प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं भावयेदिति वाक्यं हि तथा स्यिद्येत। तस्मादेवं द्रष्टव्यं हंतेर्देरू
पे हंतिरूपं तंडुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या चापूर्वजननव्यापारविशेषतां तत्रवाक्यं प्रोक्षणं प्रतिप्राधान्यमा
पद्यमानोव ध्वातः श्रोतस्य स्वरूपस्यान्यथापि संभवात्तेनात्मना प्राधान्यासंभवाद् पूर्वजननव्यापा
रात्मना प्राधान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विनाप्रोक्षणेन निष्पत्त्यनवगमात्तत्त्वरूपप्रतिपत्तिपरस्तु व हं
तिशब्दः। एवमुलूखलमुसलयोरविद्रष्टव्यं। स्वरूपं हंतिसाधनरूपं च विनापि प्रोक्षणं संभवती। तिय
त्त योर्हंतिशब्दाच गता पूर्वव्यापारविशेषं प्रति साधनत्वं तेनात्मना प्रोक्षणासंस्कार्यत्वं गम्यते। तदेषवा
क्यर्थः येन व्यापारेण तंडुलनिर्वृत्तिप्रणाड्या पूर्वं क्रियते तं व्यापारं प्रोक्षितेन साधनेन कुर्यादिति। तत्र न
खनिर्लिने च रोने दनस्यावघात तंडुलनिष्पत्तिप्रणाड्या पूर्वजननव्यापारत्वं नखानां च तत्साध
नत्वं प्रोक्षणं सिध्यति। न न्वेवमवहंतिशब्द उलूखलमुसलशब्दौ च लक्षणा र्त्याखुः सर्वमानर्थका
द्वरं लक्षणा तस्माद पूर्वप्रयुक्तं प्रोक्षणं॥ ॥एवं वायावत्यावाचाकामयीतता वत्यादीक्षणीयायामनुब्रू
प्र यादितिश्रुतः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्त उत दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्त इति विचारः तत्र। फलव राम २
त्परमापूर्वं तच्छेषत्वं ततो भवेत्। स्वापूर्वकं तु शेषत्वान्न स्वयं फलवद्यतः। फलवच्छेषतायुक्ता ननुनि
रतिकरणः प्रस्यर्थः मंद्रं प्रायणीयायां मंद्रतरमातिथ्यायामुपांशु न ९ वेषा लक्ष्यते। न च तेषामादिगतः साधनता विशेषः शक्यसंबंधीति
सस्विस्रुवाहरणां तरसं मत्सर्थः २ ता तोयत्र प्रभुक्तादो प्रसंगः प्रोक्षणस्येति। एवं तु हस्वार्थल
क्षणे मैवाजहत्स्वार्थलक्षणया द्वितीयपर्वेपक्षेपि लक्षणा

नतुक्ष्या। तज्ज्योतिष्टोमा स्वर्गसाधनतालक्षणा याभिमतिप्रसंगः स्यत्त आह तस्मादिति॥ व्रीहीनिस्तत्र प्रदेयत्वकृतिस्त्वबद्धनोचतंडुलीकरणव्यापारस्य वदा
ग्नावेक्षस्वादुः स्त्रत्व स्वर्गद्वाराज्योतिष्टोमा स्वर्गसाधनत्वरूपोयः साधनताविशेषः स एवदीक्षणीयादिशब्देनोच्यत इतिना तिप्रसंगइत्यर्थः
आधानस्येवाहवनीयद्वारत्यर्थः ५

फलशेषता। तस्मात्तत्साधने रूपे स्वरभेदो विधीयते। नच्यते। एवमाम्रियमाणेहि नचेल्लक्षित लक्षितलक्ष
णा स्वाहर्वै लक्षणामात्रं तस्मात्तच्छेषतावरं। तच्छेषत्वे विधमस्य नानर्थकं प्रसज्यते। तस्यापूर्वस्वरूपत्वात्फ
लाहर्वपयोगतः।२। फलवत्त्वमाहर्वोपयोगित्वाद्यजमानसंस्काररूपं दीक्षणीयाहर्वं फलवद्देवनतादर्थ्ये
प्यानर्थक्यं अदृष्टत्वाच्च तद्रूपस्य विनाधर्मैरवघातादिवत्सिध्यनवगमात्संभवति प्रयोजकत्वमिति तादर्थ्य
मेव युक्तं दीक्षणीयाहि केनात्मनाधर्मगत्व्यातीत्यपेक्षायां स्वाहर्वसाधनत्वं शीघ्रं गम्यते तद्द्वारं तु परमा
हर्वसाधनत्वं विलंबितं तस्मादवांतरापूर्वप्रयुक्ता एवं जातीयकाः एतेन मोक्षणीयांगानामुत्पवनादीनांत
त्रैव्रीह्यादिसमवेतापूर्वप्रयुक्तत्वं व्याख्यातं। आरादुपकारकप्रयाजाद्यंगानां तदपूर्वप्रयुक्तत्वं। संस्का
रोपिह्यदृष्टत्वादपूर्वमितिगीयते। प्रयाजापूर्ववत्तस्मादुभयं स्यात्प्रयोजकं। फलदेवतयोश्च। अगन्मसुवः
सुवरगन्म अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितौ मंत्रौ किं स्वर्गस्वरूपाग्निस्वरूप
प्रयुक्तौ उत यद्दर्शपूर्णमासापूर्वसाध्यं स्वरूपं फलस्याग्नेश्च तदीयदेवतास्वरूपं तच्छेषौ संतौ एतौ मंत्रावपूर्व
प्रयुक्ताविति। तत्र स्वर्गादिशेषत्वं रुचेर्लिंगेन मंत्रयोः। फलस्यादृष्टरूपत्वात्प्रधानत्वाच्च सर्वतः।१। अग्न्या
देर्योच्यमानस्य फलदायित्वसंभवात्। तादर्थ्यमेव मंत्रस्यपुर्त्तं नापूर्वशेषता।२। सत्यं फलस्य सर्वस्मात्प्राधान्यं
न तु तावता। मंत्रस्त्तद्रूपशेषः स्यादानर्थक्यप्रसंगतः।३। न हि मंत्रेण प्रकाशित मात्रं फलं भवतीति प्रमाणमस्तितेन
नक्रतुमतिलंघ्यस्वर्गार्थत्वं तावन्मंत्रस्यानाशंक्यं प्रकरणम्नानात्प्रकृतक्रतुशेषः संस्त्तद्द्वारेण फलार्थः स्यात्।
ननेति॰ प्रोक्षणादेरंगास्य स्वनाम्ना प्रोक्षण्यासादनतमात्र प्रोक्षणा नि॰ तत्प्रत्यंप्रोक्षणजन्यप्रयाजादीत्यादिशब्देनोपलक्षीयपरस्तुगृह्यतेतस्यचनादिच
र्मजावचतदंगत्वमूत्य...उदाहरण...चेतापाठेत्वपादितत्वं व्रीह्यादिगतानामंगानामवत्यादिशब्देर
प्रवचा भाव...आरात् संस्काराः सु॰ ननु प्रयोजनं नाम्यचेनात्मवादीक्षणीयेत्यस्य मेचेपाग्नावेस्वकार्यापेतान्तदूर्ध्वस्वर्गएवापेक्षस्य

प्रसीदतीति फलं च ददातीत्युक्ते ऽहं तु प्रसादे हेतुत्वमस्त्या तद्धेतुतया मुंच्यमिति हेतुतया चविग्रहवत्त्वं उपलक्ष्यते · विग्रहादि पंचकं क्रमेण श्रूयते तत्र
विग्रहे जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति · भुंक्ते · अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्येति · तृप्तो · इंद्रश्च धिसुमेहवमिति · प्रसादफलदातृत्वयोः स एव मूल एव १२

ततश्च कर्त्तव्यपूर्वप्रयुक्तत्वमेवापद्यते। नहि कर्त्तव्यांगं तदपूर्वमिति लंघनेन फलं यावन्नेतुमुक्तं। एवमग्न्यादेरपि फ
लदायित्वे सत्यपि मंत्रेणा प्रकाशितमात्रात्फलं लानोति प्रमाणकत्वेति क्लृप्त्वंचापि तेनैव प्रकाशयत्वमंगी
कर्त्तव्यं तस्मादेवं वक्तव्यो मंत्रप्रकाशित फलदेवतः क्रतुः स्वापूर्वं साधयतीति। ततश्च विकृतौ फलांतरदेवतां
तरवत्या मगन्म ब्रह्मवर्चसं स्वर्गं स्वाहामुक्तिमिति मन्त्रद्वयेपि नित्यूहनीयं तथा हि प्रकृतिवत्कृतं कुर्वीतेति॥॥
देवतावाप्रयोजनयेदति थिवद्भोजनस्यं तदर्थत्वात्॥ एवं तावत्फलदायित्वेपि न देवतायाः प्रयोजकत्वं स्वरूपे
णोत्पत्त्यक्तं इदानीं तु नास्याः फलदायित्वं नापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते सर्वं पूर्वोक्ताक्षेपेणोदमारभ्यते ऽ पूर्वाप
न७ त्तेकार्यादिहेतुत्वं हि चार्यते। किं यागो देवताराधनार्थः आस्वास्वाराधिता याः फलं दत्त्वा ऽपूर्वं द्वारं यागस्य साधन
त्वमिति तत्र। इंद्रादेः संप्रदानत्वात् कर्मत्वेपि प्रधानता। यागः स्थानदेगंस्याद [illegible] यथा।१। कर्म कारकं हि
क्रिययेप्सिततमं प्रधानं। तेनापि व्याप्यमानं संप्रदानं ततोपि प्रधानं। संप्रदानं च देवता तस्मात्प्रधानं यागश्च
देवताप्रीता सा च लोके पूज्यमानार्थोऽतिथिभोजनवत् अतो देवताराधनार्थो यागः। सा चाराधिता फलमा
राधयित्रे ददातीति एवं च लोके किमस्ति [illegible] पदार्थस्य च [illegible] तिक्रांतो [illegible] वति अवश्यं च यागस्यापि फलसाधन
त्वं केन विद्वारेणापि तव्यं स्वरूपस्य क्षणभंगुरत्वात्। तत्र रात्रिसत्त्रन्यायेन वाक्यशेष मंत्रवर्णाद्यवगत देवता
राधिरेव द्वारमिति कल्पयितुं युक्तं न त्वत्यंतमप्रतीतापूर्वकल्पनं। श्रूयते हि तृप्त एवैनमिंद्रः प्रजया पशु एम
भिस्तर्पयतीति दधत्यो पयं रयिं मयीति। शाब्देकगम्यत्वाच्च देवताप्रसादस्य स एवापूर्वं धर्माणां प्रयोज ४

निर्वर्तनसमर्थतादर्थ्यं न गच्छतीति देवतां यागार्थां करोति। न च प्रागवगतं देव
तायाः फलार्थत्वं येन तदाराधनाय याग ५

कः फलसाधनं चेत्सेवं प्राप्ते ब्रूमः। यागस्यैव पदश्रुत्या फलसाधनत्वोच्यते। देवताया अवतादर्थ्ये तन्निर्वृत्त्यु
पयोगतः। १। यागश्च साध्यरूपेण असाधनत्वेन देवताङ्गमित्यतिसिद्धरूपा च देवता तस्य साधनं। २। प्रत्यया भिर
हितावगवना पुरुषार्थं भाव्यमपेक्षमाणं पदगतमपि यागमयोग्यतयोपेक्ष्य वाक्यादुपनीतं स्वर्गादि गृह्णीत
तस्य साधनमाकाङ्क्षन्ती समानपदश्रुत्युपनीतं यागमविरोधात्करणं गृह्णीयात्। तदुक्तं नावापेक्षायां द्रव्यदे
वते भक्तं क्रव्ययागविधिः स्यादिदं शङ्के न तावद्यागात्फलं गम्यते। यत्वतिथिवदिति तत्रोक्तं युक्तं तत्र प्रमाणान्त
राज्ञो जनस्य तादर्थ्यावगमात्। अपि च तत्रापि नातिथिर्भोजयितुः फलं ददाति। प्रीयमाणोऽपि। न ह्यसौ स्व
र्गादिप्रदानाय क्षेत्रस्याङ्गेऽज्ञानादेव फलं एवं विशिष्टसंप्रदानदानेऽपि। तथा यागेऽपि। यद्यपि देवता विग्रह
वतीव तिग्रह च भुङ्क्ते। तृप्यति प्रसीदति च तथापि यागादेव फलं। विग्रहवती चातिरत्यास्यात्। ततश्च नित्य
वेदविषयत्वं न स्यात्। सत्यपि विग्रहे प्रत्तस्य हविषो देवतया भोगः प्रत्यक्षविरुद्धो ऽशक्योऽभ्युपगन्तुं। न च
भुञ्जाना प्रसीदतीति युक्तं। अत एवाप्रतिपन्नोऽपूर्वं त्यागे न देवताप्रसादादेव फलमित्येतदपि निरस्तं न हि
तस्याः प्रसादः संभवतीत्युक्तं। पक्षस्य यागसाधनद्वारा फलनिर्वृत्त्युपयोगित्वं तदभिप्रायादेव देवतायाः
फलदायित्वा [illegible] सेनापतिना ग्रामो दत्त इत्यादिवत्। तत्तन्मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानाम
पितपश्चरणकर्तृत्वं स्थान ब्रह्मास्त्रादि मंत्र तथ्य समीहितसिध्यनुकीर्तनालकर्मण एव फलं गम्यते।

दः १२

एवं च वाक्यसंयुक्तं लिंगसंयुक्तमप्युदाहरणे आक्षिप्तं भवति । यालुत आतिप्रसंगशंकातं निरासार्थं तदिहत्समेवेत्साशयः ९

मं दधि यस्त्र स्रक्षालवस्तात्पर्यमज्ञानानाः आमंतुनामा किंच स्तोकमंडूकादीनां तिरश्चामचेतनानां ओष
धिवनस्पतीनामश्मानां गवां च हनुदंतानामश्वरूपाणां च कुरस्थचेतालीनामश्वचरितानां चैं कारशाल
करणादीनां देवतात्वेन होमशुश्रूषमाणानां को नाम फलदायित्वं अधीतं किंच सेवाग्निहोत्रदेवता ६२
दध्ना सूज्यमानें द्रियं ददाति पयसा पशुमिति को हेतुरन्यतो वस्तु स्वभावात् । यावकूभोजनानशनादि किं ६४
स्व किमिति देवता स्त्रप्यंति किमिति वा सुरापानादि क्रिः कुर्वंति ये नाभ्युदयं प्रत्यवायं च कुर्वंति कर्तुः ।
अथैवमादिषु कर्मणाश्चापूर्वद्वारं फलं तथा सर्वत्रास्तु तस्मादपूर्वप्रयुक्ता धर्माः ॥ द्रव्यसंख्याहेतुसमु
दायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ वाक्यसंयुक्तानां लिंगसंयुक्तानां चापूर्वप्रयुक्तिर्व्याख्याता यत्त्वं तदलीयस्त्वा
त्क्रत्वासंयुक्तं तस्य प्रकरणादपूर्वार्थित्वमस्त्यं तान्याय्यमिति मन्यमानान्प्रति श्रुतिसंयुक्तानामप्यपूर्वा
र्थता प्रतिपाद्यते । अथवा स्वरूपातिक्रमेणैं साधनसंबंधेष्ठ वादिष्वतिप्रसंगमाशंक्य निराक्रियते । दर्श तिप
पूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीन्प्रोक्षतीति तत्र संशयः किं व्रीहिद्रव्यप्रयुक्तं प्रोक्षणमुतापूर्वप्रयुक्तमिति ॥
यद्व्रीहिपदाभिधेयं स्वरूपं तन्मात्रपर्यवसितं प्रोक्षणं विधीयते तन्मात्रं च क्रतुत्वं गंउतयन्ने षांसाधनरूपं राम
व्रीहिक्रियवैर्वैत्यने नावगतं तेन प्रोक्षणं संबध्यते प्रोक्षितैर्यजेतेति । स्वरूपपरत्वे प्रधानविधिविशे ५
षणत्वाभावादतद्विशेषणस्य तद्विकारेषु तिदेशाभावान्न प्रोक्षणस्य विकृतिष्वतिदेशः । व्रीहिमात्रं

समुदायप्रयुक्तत्वेनापवर्गेण होमन्यायेन सोर्यचर्यादौ समुदायानतिदेशान्नाभिमर्शनमनुष्ठातव्यं अभिमर्शनविधेर्यागसमुदाये नच तदा सा ऽऽयनताऽपस
र्जनीभूतसमुदाये ऽभिमर्शनान्वयाबोगात्प्राधान्येनतल्लक्षणान्यपि च यागस्वरूपप्रयुक्तत्वेपि यागानतिदेशादनर्थकताख्यादेवतथाप्येकयज्ञने
प वषैसमुदायप्रयुक्तत्वेनेव सर्वं प्रक्षितंसिद्धांतेलविद्धिक्यफलवाक्यायांतिसामानाधिकरण्यात्पूर्णमास्यादिशब्दायागानामेव नामेति तेषा

न्वातिदिश्यतेन दतिदिष्टस्यांगस्य तं प्रोक्षणमनुष्ठापयतीति विकृति ष्वपिसत्सुब्रीहिषु प्रोक्षणं स्यादेव। नीवा
रादिस्थिरस्तु चिनिवर्त्तितेषु ब्रीहिषु प्रोक्षणमुपदेशातिदेशयोरभावान्नीवारादिषु न नुष्ठेयं भवति। यदा तु साध
न विशेषद्वारेण प्रधानविधेरेव विशेषाणां प्रोक्षणं। तदायमर्थः प्रोक्षितैर्ब्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनाहवं कुर्या
दिति। तत्र नैवारहविषां यागभावनायांतद्वच्छब्देन प्राकृतभावनेत्थंभावे सकलेति दिश्यमाने नीवारे ब्रीहिमात्रनि
वर्त्तितेऽन्यस्य तद्रूपस्येवावस्थानान्नीवारार्णां च ब्रीहिस्थाने निवेशादेषोर्थोभवति प्रोक्षितैर्नीवारैर्यजेतेति। तत
स्तन्नीवारेषु प्रोक्षणं सिद्धं भवति। तथा चान्यपरिधानिति मंत्रः किंतिलसंख्या प्रयुक्तउता हवीषपरिधीयताप्रकाशना
र्थः सन्नहवं प्रयुक्तइति। इदं तु लिंगविनियोगत्वादिहानुदाहरणं। अतिप्रसंगनिराकरणपक्षेतु भवत्यवोदाहरणं।
तथा चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्स्यं चहोत्रामावास्यामिति अभिमर्शनं पौर्णमास्यमावास्या समुदायप्रयुक्तं उ
ताहर्वप्रयुक्तमिति। चातुर्मास्येषु श्रूयते मूर्ध्नाञ्जुहोतिति तेन सन्नंक्रियतइति किमन्नकरणप्रयुक्तो होमोऽन्नकरणानामप्र
दि विधिपिठरादीनामंगं उतारादुपकारको हवीर्थ इति विचारः। ननु तृतीयानिर्देशादिह द्रव्यस्य। न तत्संस्कारार्थता
होमस्य शंकितव्या। उच्यते तेन सन्नंक्रियत इतिहेतुनिर्देशाद्यदिशब्दस्तु त्यागम्यते व्याप्यकहेतुर्भवति प्रधानं सांगे
न व्याप्यते नांगं प्रधानेन। यत्र प्रधानं तत्रांगं न तु यत्रांगं तत्र प्रधानं। तस्माद्धेतुरूपस्याव्याप्यत्वेन धूमवद्गम्य
मानमन्नकरणं प्राधान्येनावसीयतइति होमस्तदर्थ इत्याशंका। तत्र श्रुतिबलीयस्त्वाद्ब्रीह्यादिद्रव्यशेषताप्र
तीत्या बागता सर्वशेषत्वस्यापवाधिनी। ११ ब्रीह्यादिशेषत्वेपि तस्यानर्थक्यमापतेत्। प्रोक्षणस्य विनाप्य सर्वत्रोत्त
पत्तेः। तृतीयाश्रुत्यालुसर्वमेवहोमार्थमित्यनुदाहरणं ब्रीहिरपि यैनतीतवत्। तेन सन्नस्याप्युत्तृतीयाश्रुतिबलादेवार्थवादस्यानुक
रणात्वशंकते। नान्वितिः उहानन्नकरणस्य स्काहो याया यस्य मात्तस्तुदातत्रिकमिणास्ते। प्रथमेत्यायेवि तस्याधनमन्नकरणमा
त्रेण सांगतुवादऽन्तर्भाव्यमेवविधेयमितराः तु तत्त्वाति सिद्धनरुक्तता तृतीयाश्रुतिस्तत्त्व यत्रापि सिद्धांतास्तु विरोधेनतावन्मात्रं तु त्यंप

पु
पिठरस्थो
न्युरवाकुंडं
ननु शूर्पायैर्विहो
मेकिंतत्वस्य
पार्थः उताह
र्वार्थइति चि

रूपस्वसिद्धितः।२। तस्मात्साधनरूपं यद्व्रीही [illegible]शास्त्रचोदितं। तेनरूपेण संबंधः प्रोक्षणादेर्वि
धीयते।३। शाक्तुवंति व्रीहयः शास्त्रात्तावगतमात्मीयं स्वसाधनत्वं हवीरूपलक्षणमवग
मयितुं तेनात्मना प्रोक्षणं गृह्णंतिहवीरूपस्य च विवक्षितत्वान्नातिप्रसंगः। यदि पुनरेकेनैव
वाक्येन संस्कारो द्रव्यं च विधीयते प्रोक्षितैर्व्रीहिभिर्यजेतेति तदापि किं सिध्यति साधुनरूपान्वयः प्रो
क्षणस्य। सुतरां सिध्यतीति ब्रूमः। नहि तत्र व्री[illegible]हि संबंधः प्रोक्षणस्य साधनतुनैव पदिश्यमा
नेद्रव्यं संस्कारेण व्रीहित्वेन च विशेष्यलद्दतिव्यक्तः साधनसंबंधः। अयं हि तत्रार्थः व्रीहिजाती यं प्रोक्ष
णसंस्कृतं च यत्तेन यजेतेति। ततश्च यवनीवारादिषु विरोधा व्रीहि साधनत्वेनिवर्त्तितेपि प्रोक्षितसा
धनतानिवर्त्तत इति सिद्धं तत्रापि प्रोक्षणं। यत्र तर्हि संस्कारवाक्ये द्रव्यं निर्दिश्य सर्वनाम्ना च तद्द्र
व्यं परामृश्य यागे विनियुज्यते तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति तत्र कथं। तत्रा
पि यद्यपि न प्राकू पयसः साधनत्वं विहितं नापि संस्कारवेलायां गम्यते तथापि नावि विनियोगा
व गम्यमानसाधनत्वापेक्ष एवायं संस्कारविधिरन्यथानर्थक्यात्। ननु सधिनत्वं प्रवीनवगतं कथं
पयसा लक्षयितुं शक्यते। न पदं प्रवृत्तिवेलाया मेव स्वार्थं हि तासां साधनविशेषं लक्षयिता संस्कारा राम
न्वयं प्रतिपादयतीति ब्रूमः। किं तर्हि प्रथमं पयः शब्दः स्वार्थस्य संस्कारान्वयिता रूपं वाक्यार्थं प्रतिपादय ६

त्रित इत्पस्य चकार्यान्तरोपयिकतामंतरेणानुपपत्तेस्तदाकांक्षायामुपरितनेन वाक्येन संस्कारविशिष्टस्यैव
पयसस्तल्लक्षपरामृष्टस्य कार्ये विनियोगः क्रियते तदर्थं वहर्वं विहितः संस्कार इति पश्चादवगम्यते। न
दयमर्थः दध्यानयनसंस्कृतं पयो वैश्वदेवमिति न ह्येवरूपं पूर्वं लक्षितम् एवं साधनरूपे संस्काराद्विधातव्याः।
साधनरूपार्थाः संस्काराद् इत्येतावन्नः प्रतिपाद्यं। तच्चैवंविधे पयसि नैव सिध्यति। कृत्स्नस्यैव संस्कारस्य साध
नेरूपान्वयात्। व्रीहीनित्यादिकं तु लाक्षणिकं रूपं। नन्वेवं कृत्स्नार्थस्यैव पयसः संस्काराः कथं वा लक्ष
णा वाचो युक्तिः। सत्यं। व्रीहिपयःप्रभृतीनां द्रव्याणामेव संस्कारस्तत्तु साधनरूपसिध्यर्थो न स्वरूप
सिध्यर्थः। तच्चरूपमशानुष्ठानमित्येतावता लक्षणा वा चोयुक्तिः। तच्चरूपं यवेषु नीवारादिषु चाविशिष्ट
मिति तत्रापि प्राक्षणादयः सिद्धा भवन्ति। तस्मात्सर्वेषामेव तत्तन्नवद्दाविविनियोगानां द्रव्यादीनां सं
स्कारा अपूर्वं भावनाशेषभूतास्तद्धि रूतिषु [illegible]सु प्राकृतार्थकरेषु द्रव्यांतरेष्वपि हितव्याः। अपूर्वपहो संस्कार्येषु
मस्कृतत्तीयानिर्दिष्टद्रव्यकरणक तादाराद्वुपकारक इति हरापास्तं तस्य द्रव्यप्रयुक्तत्व मन्नकरणत्वं च
र्थवादो न हेतुरित्युक्तं॥ देशबद्धमुपांशुत्वं नेषां स्यात्कृतिनिर्देशात्तेस्य चतत्र भावात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते सौरा
वारुणायन्तस्यतस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नी[illegible]षोमीयात्तेनोपांशु चरंतीति तत्र संशयः किमिदमुपांशुत्वं सो
मयागस्य यः प्राग्भागः तद्धर्मः सन्नपरमापूर्वप्रयुक्तं तत्रस्य विकृतिषु तद्भागारंभक अप्राकृतेपि पदार्थे विहित ३१

≡ छन्दगतिः।३

चोरस्येवत्तत्रोपांशुत्वयुक्तमिति

अस्यैव दृष्टांतस्य नमादुपांसुत्वेन सह परमार्थं प्रयुक्तत्वसाम्येऽप्येकस्य चं दितीयेतु वैषम्यो... तदि ... ततनिष्यता विसाद्या
र्थवादिक यत्तसंयोगस्य वादुपांसुत्वस्य पक्षस्य ... तैवषम्या ... योगादपरि... धिकरणोत्तरपरतयास ... मन्या
या ... अपचेति अंतरागोसं ... दृष्टांते ... वाग्यमस्य ... हरिति दर्शितं ॥

ष्यं उताग्नीषोमीयात्पशोर्ये प्राचीनाः पदार्थादीक्षणीयादयस्तेषां धर्मस्तद्वांतरापूर्वप्रयुक्तं तत्प्रा
क्तते पदार्थे यूपावटस्तरणबर्हिर्धर्ममेव चोदितव्यं इति तत्र वाग्यमनवद्वांतरापूर्वप्रयुक्तत्वे प्राप्ते पूर्वप
क्षो विधीयते। यज्ञस्येति शब्दः प्राचीनशब्दस्य विशेषणं व्यवहितोपि। प्रकृति विशेषकरत्वं विधिविशेष
ण ... त्वे स्यात्। सरा शब्दविशेषणत्वे हि अपरह्नि विशेषकरः स्यात्तस्माद्यज्ञस्य यत्प्राचीनं तदुपांश्वि
ति संबंधः। तत्र यज्ञनामधर्मता प्राचीनशब्दोपि देशं निमित्ती ... रुत्य पदार्थेष्वनुवर्त्तते। तथा च सति
प्रथमं देशे वर्त्तिकुमर्हति तदतिक्रमे कारणाभावात्तद्धर्म एवोपांसुत्वं वाग्यमनं तु यज्ञसंयोगाभावाद
वांतरापूर्वप्रयुक्तं तद्विदमुक्तं प्रणीतादित्यर्थे तिर्चेन्न यज्ञस्याप्रकृतत्वादिति। अयवानेन सूत्र द्वयेना
धिकरणांतरं प्रकृताधिकरणसिद्धांतस्य दृष्टांतसिध्यर्थं तदीयपूर्वपक्षन्यायेन च पूर्वपक्षं वक्तुं अंत
रागर्भिणीन्यायेन विचार्यते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते यज्ञंतनिष्यंतावध्वर्युर्यजमानो वा वचं यच्छतः य
द्ध्वर्युर्यजमानो वा वचं यच्छतस्तत्प्रजापतिमेत्यं मनो यज्ञं तन्वाते। तस्मात्प्रणीताः प्रणेष्यन्वा वचं यच्छ
तीति। तत्रायं वाग्यमः किं परमापूर्वप्रयुक्तः उतावांतरापूर्वप्रयुक्त इति संशयः। किं यज्ञनामधर्मो
यं परमापूर्वप्रयुक्तः उत प्रणीताप्रणयनादूर्ध्वं हविष्कृदाह्वानात्प्राग्ये पदार्थाः प्रोक्षणादयस्त
दपूर्वप्रयुक्त इति। यज्ञसंयोगात्पार्थत्वे प्राप्ते ब्रूमः। यज्ञस्यात्र विस्तारेण संबंधो न वाक् ... ग्यमविषय वि

गस्यैकत्वान्न मनः प्रणि ... पेक्षितघटकपदार्थ ... प्रणीताप्रणयनेन तदादयः पदार्था ... लक्ष्यंते न ...
प्रायः ननु भाष्यं इदम् ... दृष्टांतवैषम्यो किं परत्वेन व्याख्यायते ... नासो ... आशंका ... नारूढे ... तत्परिहाराय ... तिभाति
अतोधिकरणांतरपरत्वेन व्याख्यानं उद्धाप्य मिश्रत आह भाष्येपीति। न लाधिकरणसिद्धांतमाह स्थितेति। सराशब्दस्य ... सापेक्षत्वेर

तो ध्याहतो वाय इत्ये वीयते इति तन्निरस्यति · अपि चेति · वीज्ञार्यं किंचित्पुरुषो भागे चेक

स्तान्त्र वी ष्पा न्वयो घटते तेन तद न्वय योग्या: परा मो: सुस्व्यं किं चिरूप्पानुरोधा त्राघन्न हविष्कृता वा वेति स्व इति प्रथममिति ३

प्राचीनशाब्दलक्षणीयाः । ननु नायवी प्सा वाची उच्यते · कि · चि रुप्पो प्रमज्ञाते ज्ञानु निष्ठवनेते देशभ्य ज्ञातर इत घा चिंघा ची नघो ष्णन

शेषणत्वं यज्ञस्य यो भागस्तत्र वाग्यम इति । किं तर्हि यजमाननिनु वाग्यम इति । वाग्यमस्य सन्निधाने ना

विकल्पानुष्ठानार्थोगं नदं गैरपि चा विकल्पैर्यज्ञस्य विस्तारो भवतीत्युपपन्नो गार्ग्यत्वे पियूज्ञसंयोगः ।

अतस्तद्दृशानां पदार्थानां साक्षादवैकल्यकरणे नोपकुर्वन्वाग्यमस्तदंगमेव स्यात् । भाष्ये पियदु

क मित्यादिनानात्र यज्ञशब्दः श्रूयत इत्यतेन प्रत्यनुवाष पाल्वेनैतत्परिहारत्वेनैस्त्र च हृदयं व्याख्यायन

न्वित्यादिनां तरागर्भिणीत्वेन व्याख्यातं । एवं ह्यस्थिताद्युत्तरं मित्यादि भाष्य मुपपद्यते नान्यथा । त

त्र ननित्यादिना पूर्वव्याख्यो क्रयज्ञसंयोगाभावा क्षेपेणांतरागर्भिणी पूर्वपक्षमाह यज्ञसंयोगो

त्राप्यस्तीति उच्यत इत्यादिनासिद्धांतं दर्शितवान् । स्थितादुत्तरमुच्यतेयज्ञशब्दोत्र स्तराशाब्दवि

शेषणं च व्यवधानात्प्राचीनशब्दस्य व्यवधानादपि च नावींगस्यैकलाघवात्किं चिदित्यनेकापेक्षः श

ब्दो नावकल्पते । तस्मादग्नीषोमीयो प्राचीनानामंगानामनुपामुतं ॥ ॥ अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघाता

त्पौर्णमासीवत् ॥ अग्नेोभूयते हिरण्यशकलैरग्निं प्रोक्षतीति । किं प्रोक्षणं सकृदेव स्यात् उत प्रती

ष्टकं नेदं नेति । यदि ह्येष्टका तिरिक्तो वयव्यग्निशब्दाभिधेयस्ततः सकृत् । अथेष्टका एव संहतोग्नि

धारणार्थेन स्थापिता अग्निशब्देनाभिधीयंते । ततस्तदर्थं प्रोक्षणं प्रतीष्टकं कर्त्तव्यं । नैकावयवा अ२

कर्षणेनावयवांतरमाकृष्यते सोपि अनदृश्यते तत्रैव देवदत्तघटादे अवयव्य भ्युपगम्यते । न

उत्तरपक्षे नैवमिति · ननु ६३ × वनमिसेक बुध्या प्यवयवी सिध्येदित्यत आह देशेति · भिन्नदेशतया दृक्षाणां असं × युदे योगादवयवारंभानु

पपत्तेर्बाधितावनमित्येकबुद्धिर्नावयविविषया । घेकस्यर्थः देह घटादावेकबुद्धिरवावयविविषया । घेकेति रहापीत्यपिशब्दार्थः । यत्तु वृक्षादावा

कृष्यमाणसंयुक्तसंयुक्तानाकर्षणे पि सं सति आकृष्यमाणतत्संयुक्तयोरव्यासक्तरकोवय

वीशाखादिःसिध्येत: न तु ते ना कृष्यते संयुक्तसंयुक्ते तत्रापि व्याप्तकोट ≡ आमस्त १
क्षादिरेकोवयवीसिध्येत्तेनाकर्षणमप्रयोजकमवयवादिसिद्धेरित्याशये नाह वृक्षादि:द्वितीयहेतुमसैकांतिकेन दूषयति वृ १ ४ सीचीति ४
चैद्दैकेष्टकाकर्षणेन्द्र [illegible] मे सोपकर्षणं। संधिम्वात्र पुरीषचत्नानामपीष्टकानामनुमानेर्दृश्यते। तस्मा
न्नास्त्यवयवी'पक्कामसंयोगेच्चनद्रव्यांतरारंभइति काश्यपीयाः। तस्मादिष्टकार्थप्रोक्षणं प्रत्येकं स्यात्।
नैवं। एकबुद्धिरेवद्दिदेशकालादिभेदेपि अबाधितावयविद्रव्यसाधनी सा चेहापि विद्यते। वृक्षादिषु चा
वयविसद्भावेप्याकर्षणंन दृष्टमित्यतं तं तत्। अवयविसद्भावेपि सांधिदर्शनं च पटादावनैकांतिकं। तस्मा स
त्यक्षबालात्पक्कामसंयोगेप्यस्त्यन्यवयवीति। तस्येदं प्रोक्षणं सकृदेव कर्त्तव्यं। द्रव्याधिकरणे ग्रदृय
न्त्यन्यासमुदायात्मकत्वेति प्रामप्रयुक्तिर्विचारितासमुदायप्रसंगात्प्रोक्षणंविचार्यतइति प्रासं
गिकी संगतिः॥ पत्नीसंयाजांतत्वं सर्वेषामविशेषात्। द्वादशाहेश्रूयते पत्नीसंयाजांतान्यहानिसंतिष्ठं
तेनबर्हिरनुप्रहरंति असंस्थितोहि तर्हि यज्ञइति तत्र संशयः'किं सर्वेषामंगानां पत्नीसंयाजांतत्वं उत
त्तमवर्जमिति। तत्राविशेषात्सर्वेषां पत्नीसंयाजसंस्थितिः'असंस्थावचनं गौणं यज्ञस्याचिरसंस्थि
तेः॥१॥ स्यादेतत् असंस्थितोहि तर्हि यज्ञइति यज्ञस्यासंस्था पत्नीसंयाजांतत्वे हेतुः सा चनोत्तमे हनि
तस्माद्धेतुवशात्पूर्वेषामेव स्यात्। अथाप्ययमर्थवादः तथापि वाक्यशेषवशा वांत्यवर्जं पत्नीसं
याजांतता व्यवस्थाप्यते अंजनद्रव [redacted] घृतं इति नैवं असंस्थितस्य
चिरसंस्थाभिप्रायत्वेनोपपत्तेर्नाविशेषप्रवृत्तोविधिः संकोचमर्हतियथालोके यज्ञे रणाभुंक्ते तत्र वक्तारो राम
८

त्रेति। भवेोवाज्ञीयसपपाठः मृतोघ्नः सत्कृतसा मोत्रि तिष्ठस्य सत्कृसात्वोरेवानुत्रास नाद्ध त्यसानुष्यात् तत्स्था न ग तं चर नुवचनं तस्यस्य
मिति विग्रहः तत्रेति न्याय ने प्राथम्यता ... आ ... ग्लस्था ... लिंगान्वपायं किं ... चन धर्मस्यात ...
... तथा सति च ... लिंगात् ... नानर्थ ... स्यादि ... न त्र ...

ऽभवति नास्य ज्योऽजनं समाप्यत इति तथा हापि दीर्घकालो सौ यज्ञो न संतिष्ठत इति यावत्। अतो लाघवा
र्थं पत्नीसंयाजान्तं शेषं लुप्यतां समयान्तु ष्ठाने ह्यति विलंबः स्यादित्येतावानभिप्रायः तस्मात्सर्वे ऽपि प
त्नीसंयाजान्तं ततेति प्राप्ते ब्रूमः अपेक्षितविधानाय प्रागुक्तमयं विधिः मुख्यत्वसंस्त्रवाह्यकाशेषस्य
न च गोणता। द्वादशयागाः सहकर्तव्यास्तत्र सर्वमहः कस्मिंश्चिदर्थे व्यवस्थाप्यपरमुपक्रमितव्यं
तत्र कुत्र पदार्थे व्यवस्थानमित्यपेक्षायां पत्नीसंयाजान्तानि सर्वं सर्वाण्यहानि कृत्वोत्तरमुत्सृज्य ते ते
यं विधीयमाने ऽपेक्षितविधिर्भवति चोदकश्च न बाध्येत। शेषलोपस्तु चोदकबाधेनानपेक्षितश्च विधी
यते। तस्मादयमर्थः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सर्वाणि कृत्वा हारियोजनाद्यहः शेषं तंत्रेण सर्वेषामुप
रिष्टादनुष्ठेयमिति। तस्मात्प्रागुत्तमात्पत्नीसंयाजान्तता तथा चासंस्थितशाखोपि मुख्यो भवति। अ
विशेषप्रवृत्तोपि हि विधिर्वाक्यशेषस्य मुख्यत्वाय विशेषे स्थाप्यते किमुत यदा तस्यापि न्यायादेवं वि
शेषविषयत्वं। कः पुनरत्रोपयोगश्चिंतायाः एवं पक्षे विहृतिषु नोहः सिद्धांते द्विरात्रादिषु द्वादशाह
विकारेषु यदन्त्यमहर्द्वितीयं तत्तीयं च तत्परतो पत्नीसंयाजान्तमपि अनुष्ठितमहर्द्वितीयं तत्सकलमनु
ष्ठीयते॥ ॥अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः स्यात्॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः पंच
दश विधायैकादशर्चः पठितास्त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामिति ताः पंचदश संपद्यंत इति श्रुतं तंत्र सं

स्ते त आह यदि ति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निस्स्वाहेति सायं जुहोती सत्र यथा सौ ... इत्यं जुहोति सत्र प्रकरण ... नुवाद एव मना
पित्र ... संवाद ... अन्वारे ... प्रकरण ... मनुवचनं ... विषय ...
तरुणाय ... लिंगानुवादः ... लिंग स्यात ... धर्मो ... पदपाठ ...

तदस्य ... प्रकरणे न च ... च एव प्राथम्यं ... ममित्य ... प्राथम्यात् सैव तदव्यव स्यवर्णाद ... प्राथम्यं प्राप्तं ... कार्यसमर्थायास्य ... आग्नेय समि धनप्रकाशन रूपकार्यार्थमनुवचनम् ... त्रिरभ्यासो ... कार्यसमर्था

मतोद्धः ... वादप्र ... पाठः

शयः। किमयं त्रिरभ्यासः प्राथम्यलक्षितायाः आचः प्रवोवाजीयाया धर्मस्तत्कार्यार्थस्तत्स्य
यत्र तत्रस्थायाः प्रवोवाजीयायास्त्रिरभ्यसितव्या उत प्रथमस्थानधर्मस्तत्स्थानगतकार्यप्रसुक्तस्तत
अप्रवोवाजीयाया अन्यास्वपि या विकृतिषु प्रथमं पठ्यते सापूर्वेन त्रिरभ्यसितव्येति तत्र स्त्री लिंग
निर्देशाद्गगने नाभिधीयते। तस्या एव त्रिरभ्यास संबंधो विधीयत इत्युच्यते। ... सा प्रथमशब्देन
प्राथम्यमभिधीयते। अकुकुलक्षणायोच्येत तस्मात् प्राथम्यधर्मता। प्राथम्येकार्थसमवेतस्त्रिर
भ्यासो विधीयते यत्प्रथममनूच्यते त्रिरिति। न च प्राथम्यमग्न्याश्रयत्वेनैव प्राप्तं गुणवचनानां च
शब्दानामाश्रयतो लिंगवचनानि भवंति। तेनि त्यानुवादः स्त्रीलिंगनिर्देशः। न च प्राथम्यसंबद्धप
दमात्रस्य पादमात्रस्य वा त्रिरभ्याससंबंधसंभवात् न नित्यानुवादत्वं स्त्रीलिंगस्येति मंतव्यं। अच
एवकार्यसमर्थायावचनस्य प्राप्तत्वात्। पंचदश संपद्यं तद्इति च वादात्तस्मात् स्थानधर्मः॥ ॥द
ध्यारतो ... याजवदावर्त्तेतारंभणीया॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे न्वारंभणीयाम्नाता। आग्नावैष्णवमे
कादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमिति सा किं दर्शपू राम
र्णमासावृत्ता वा वर्त्तेत उत सकृदेवादौ स्यादिति संशयः आवृत्तो हि प्रधानानामंगावृत्तिरसंशय॥ ६
दर्शाद्यंगमियं तस्मादावर्त्तेत प्रयाजवत्। उच्यते। आरंभद्वारकं त्वेतदंगं साधारणश्चासः। तस्य साधा
दर्शपूर्णमासारंभोद्देशविशिष्टोद्देशापन्नो दर्शपूर्णमासमात्रोद्देशेनैव विधेया आरंभस्य तु प्रयोगविधिप्राप्तस्यैवानुवाद

साक्षादेवेयमंगं प्रयाजादिवद्विहितत्वादावृत्त्या वर्त्तेतेति संशयः। आरंभणं दर्शपूर्णमासपदस्यारंभप्रति विशेषणत्वान्न

...नुवादः स तादृशारंभे वाजपेयवदित्साशये नाद्यं पादं व्याचष्टे आरभ्यमाणेति। एवमप्यन्वाधानादिरूपप्रथमपदार्थस्यारं
मत्वे प्रतिप्रयोगं तदावृत्तेस्तदंगस्य तस्याप्यावृत्तिः स्यादेवेत्याशंकानिरासार्थमारंभशब्दार्थोक्तिपूर्वं द्वितीयं पादं व्याचष्टे आरंभश्चेति। अध

रणत्वेन सापि साधारणी न वेत्। आरभ्यमानसंयोगादारंभो गमिष्टिर्न साक्षाद्दर्शपूर्णमासांगं
॥ आरंभश्चेदं मया कर्तव्यमित्यध्यवसायः स च सर्वप्रयोगसाधारणः सर्वो ह्यग्नीनाधायैवमध्य
वस्यति यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ पर्वणि पर्वणि कर्तव्याविति। तस्मादारंभसाधारण्यात्तदं
गभूतान्वारंभणीयापि साधारणी न प्रतिप्रयोगमावर्तनीया। एवं वृत्तिकारमते नाधिकरणं व्या
ख्यायतत्रापरितोषाद्व्याख्यानांतरं भाष्यकारेण कृतं। कस्य हेतोरपरितोषः नाध्यवसायवचनो य
मारंभशब्दः प्रथमप्रवृत्तिवाची लोके प्रसिद्धः। यद्यपि चाध्यवसायवाची स्यात्तथापि यदा कार्यमुप
स्थितं तस्यैव तदाध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगा युगपदुपस्थिताः। न ह्ययमेकः प्रयोगोभ्यस्त
रूपः। पर्वकालीनं तु जीवनं दर्शपूर्णमासानेनिमित्तं तस्मिन्नागते नैमित्तिकं समाप्तं तत्र चरितार्थे पुरु
षे पुनस्तादृशनिमित्तवशात् नैमित्तिकमापततिनमिति पुनः क्रियते। यथैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरीं नि
रुप्य पुत्रांतरजन्मन्यपि पुनर्निर्वपति तादृगेतत् तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्यवसायभेदात्तदंगमारंभ
णीयाप्यावर्तेतेति न सिद्धांतसिद्धिस्तस्मादेवं व्याख्यायते किं प्रथमस्याग्न्यन्वाधानात्मकस्य पदा
र्थस्य पक्षे हि फलतृप्तिः प्रसज्यते। तेनान्वाधानशेषः स्यात्तस्याः रंभो नयोर्मतः। तस्याहत्तोत दंगवा
स्यांगमिति यमुतदर्शपूर्णमासा यारभमाणस्य प्रथमं प्रवर्तमानस्य पुरुषस्यांगमिति। तत्र। पुरुषार्थ ४

...व्याचष्टे तस्मादिति। अत्र वार्तिकोक्तरूपेणापरितोषहेतुमाह ... ध्यवसायशब्दो ज्ञानवचनो वा सोऽक्तव्यवचनो
वेति विकल्प्य नाद्यः अनेकप्रयोगविषयज्ञानस्य कृचिदपि प्रयोगेनुपयोगनानेगत्यादतस्तामन्तिरस्यैव नासद्व्यत्याहनेति। सैक...

दे स्वाप्या वृत्तिमश्नुते। प्रधानवशवर्त्तित्वादेवं प्राप्ते निधीयते। न खल्वारंभशब्देन पदार्थः कश्चि
दुच्यते। यदेव ह्यप्रवृत्तस्य कर्त्तुराद्यं प्रवर्त्तनं। तत्रायं वर्त्तते। शब्दस्त प्रयोगार्थानुपेदार्थधीः। आर
भ्यमाणशब्दस्तु कर्त्तुः क्रियैवस्यैव वाचकः। लृट्प्रत्ययो पि क्रियैव तादर्थ्यस्याभिधायकः। आद्या प्र
वृत्तिरेकैवाबद्धानेकस्य कर्मणः। प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वयाद्यग्न्यन्वाधानेमने के न प्रतिपाद्यते।
10 न श्रुत्या न च शक्तिसंबंधेन लक्षणायुक्ता। तस्मान्नाग्न्यन्वाधाने न संबंधः। दर्शादिकर्तुः पुरुषस्य बं ५
शानचान्निद्धितस्य संस्कारिके यंब्रारंभार्थतया लृट्प्रत्ययेन क्रियार्थो यो क्रियायामुपपद्यते विहितेने
यं प्रतिपाद्यते। अतो न पुरुषार्थत्वे पि फलकल्पना। न चैकस्य कर्मणो बहवः प्रथमप्रवृत्तयः संभवंति। किं
त्वेकैव। ननु द्वितीयादीन विषयो गानसावारभतएव स त्वंप्रयोगानारभते तेन तु दर्शपूर्णमासावारभ्य
ते। दर्शपूर्णमासारंभांगत्वियं प्रथमप्रवृत्तिरारंभः। न च द्वितीयादि प्रयुंजानः प्रथमं प्रयुंक्त इति श
क्यं वक्तुं। तस्मादारंभांगत्वानस्य वारस्य सावादारंभणीयानावर्त्तते॥ ॥अर्थाभिधानसंयोगान्मंत्रे पुरोष
त्वात्वः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात्॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमंत्रः देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्वि
नोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति। तत्र किं सवितृप्रसवशब्दाः किं समवेतदेवताप्रकाश
नार्थाः उताश्विनोर्बाहुभ्यामुत समवेतवचनानि निर्वापविशेषणमात्रार्था नोहितव्या इति। तत्र दृष्टार्थता राम

त१ १०

च्यते। न चानिर्वापवेलायामाग्नेनासवितंद्रव्यं। तस्मा ५५३ ष
शीद्दत्तौ वद्दसमवेतवचनः। तद्धिशेषणे चाग्निः ७

लामादेवतावाचितानवेत्। निर्वापस्यप्रसंसार्थाः संतोऽदृष्टार्थतामियुः सवित्रादिपदेस्तस्मादग्न्यादिरभि
धीयते। अग्निनावाविकल्प्येत सवितामंत्रपाणिकः। उत्तरत्रोतहूतोक्तेननमंत्रोक्तोविकल्प्यते। वैषम्यान्नसवित्रा
दिपदमग्नेरभिवाचकं। मंत्रवाक्यानि चेतानि स्थिरेरन्नप्रतिदैवतं। जुष्टनिर्वापशब्दौ चनलङ्गेतामनुषंगितां। सर्वेभ्य
निर्वपाम्यग्नयेतक मंत्रः प्रतीयते। जुष्टादिःसकृदाम्नातोनसहेतानुषंजनं। तस्मान्निर्वापमेवेतत्प्ररोचयितुंअनुष्ठा
नकालेप्रशंसितुंप्रकाशयंतीतिनोदितव्याः॥ ॥गुणशब्दस्तथेतिचेत्॥ तस्मिन्नेवमंत्रेग्नयेजुष्टंनिर्वपामीत्य
ग्निशब्दोपिकिमसमवेतवचनोनोदितव्य उतसमवेतवचन उदितव्य इति। तत्रायंसमवेतोग्निरस्मिन्नर्मणिय
धपि। मंत्रेत्वत्राग्निशब्दोनसमवेताभिधायकः। जुष्टमितिहृतकालनिर्देशादग्निनापरसेवितंतद्रूपदं। अतोऽ
समवेतवचनंसवित्रादिपदवत्प्रशंसार्थंवातितमित्यन्नहः। उच्यते। नात्रजुष्टस्यनिर्वापो~~ऽग्नयेजुष्टंकरोमी~~
~~तियथाजुष्टंभवतितथाकरोमीत्यर्थः~~। यज्जुष्टंतस्यनिर्वापंकरोमीति। किंतर्हि। निर्वापेणाग्नयेजुष्टंकरोमीतिय
थाजुष्टंभवतितथाकरोमीत्यर्थः। तस्मात्समवेतवचनात्वादग्निशब्दस्योहः। एवंवा। यस्तुमुख्यहृत्यासमवे
तंनवदतियथाधान्यमसिधिनुहिदेवानितितंडुलेषुधान्यशब्दः सतुषड्व्यवचनः किमसमवेतवचनत्वादनूह
उतउह इतिसंशये। समवेतप्रकाशनासामर्थ्याददृष्टार्थोयंतस्मादनूहः। लक्षणयाप्रकृतिवदुपचाराद्विक
तिं प्रकाशयन्नादृष्टार्थः कल्प्यो तुंन्याय्यः। तस्मात्तंडुलानवप्रकृतिशब्देनशालयोजुष्यंतइतिवत्प्रकाशयि
X मंत्रेणानेनकथ्यते। निर्वापकरणात्वत्र...जुष्टभावना। नायमर्थः। ६

दि तिपारार्थ्ये येयज्ञपतिं वर्द्धान्वर्द्धयेयुः तेमनुष्यादेवा अध्वर्येवर्द्धति बहुवचनांतात्प्युरुपदवाच्याः सर्वत्विजः उपहूता आशासा आहुता वा
किमर्थमिडोपह्वानार्थमिडाभक्षणार्थं दानार्थमितीडोपह्वानार्थमनुष्योपह्वानविशेषणत्वेदेद्रुस्तस्याएवं च यजमानपतिशब्दोपि विशेषण
ष्यति। तरसमये दृविषि शाक्यानामयनेमां समसीत्यूदितव्यं मार्थिकी च प्रकृतौ धान्यशब्दाम्नानाल्लक्षणानलु सेव विवक्षि
ता विकृतौ लक्षणाकारणान्नावान्मुख्यएवमांसशब्दः प्रयोक्तव्यो नमरगशब्दः॥ चोदिते तु परार्थत्वाद्विकृतिवदविकारः स्या
त्॥ दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदेश्रुतमुपहूतामनुष्या येयज्ञपतिं वर्द्धानितिकिमेतद्यज्ञपतिरद्धिप्रकाशने नप्रोत्साहकरणे
न तत्संस्कारार्थं सदनेकयजमानकेषु कर्मसूहितव्यमुतेडास्तु त्वर्थो यज्ञपतिशब्दो नोहितव्य इति। इडामंत्रे कवाकयत्वादिडा
स्तुत्यर्थतानवेत्। स्वामिरध्यर्थतात्वस्य सामर्थ्येनावगम्यते। वाक्याच्च बलवल्लिंगं। दृष्टं चेह प्रयोजनं। उत्साहक
रणास्तुत्यामदृष्टार्थत्वमापतेत्। यजमानेषु वर्द्धेषु सर्वसंस्कारसिद्धये द्वौयज्ञपतीन्वर्द्धा निहयेवं प्राप्त उच्यते। प्रत्य
क्षादेव वचनादिडोपाह्वानशेषता। कृत्स्नस्य निगदस्योक्तान्नमध्यपतितत्वतः। न एथग्ज्ञवितुंशाक्कमतः स्तुत्यर्थताव त ९
रं। वृद्धिप्रकाशनेकत्वं लिंगेन विनियोजनं। यच्चहूनं च पारार्थ्यं दृष्टः स्त्रस्त्यालिधीयते। लिंगादपितताद्रूर्न स्वा
र्थीनप्रकाशनं। सत्रेषु चैकयजमानरद्धिप्रकाशनेडास्तुतिसिद्धेर्नोहः। यत्र पुनर्यजमानस्यप्राधान्यं न पारार्थ्यं ने ९
यथा सूक्तवाके ऽयंयजमानआयुराशास्त इतितत्रनेवत्येवोहः। तदिदमुक्तं॥ विकारस्तत्प्रधाने स्यादिति॥ तदिदं
पूर्वस्यपराथ्र्यग्रहणस्य प्रत्युदाहरणार्थं सूत्रं॥ अथ बाधिकरणांतरं। सूक्तवाके ऽयंयजमान आयुराशास्त इति
यजमानशब्दः किं सत्रेषूहितव्यो नेति। प्रहरणांगत्वात्सूक्तवाकस्य [redacted] नेमा [redacted] युराद्दि [redacted] नं [redacted]
यज्ञपतिरद्धिवत्स्तुत्यर्थमतो नोहः उच्यते॥ सर्वाण्येतानि आयुरादीनि आशुx इत x ति विनियुक्त सकलसूक्तवाककरण राम
तान्यथानुपपत्त्या प्रस्तरप्रहरणस्य फलानि कल्प्यंते। क्रियां तु संबंधिवाप्रकाशपतो मंत्रस्य करणातावकल्पते। तस्मा ११
नियोगः स्याल्लिंगेनेव परविशेषणत्वात् तु तत्र यज्ञदोसिद्धपमपि च तस्तरोव्यप्रकाशनापेक्षतस्मात्तत्र मंत्रमेदरवं तस्स
मं नेमिसघ्यासमव स्व्येषं इस्त्रत्रापि यजमान...रोपी यज्ञपतिर्न च यज्ञपतिरद्धिकर्तव्या प्रकाश
नापेक्षायेसाशयः॥ मंत्रगतापि धात्री स्कृतिलिंगमवना न योजिकाम्क्रातिरितिप्रक्रसे सनेनर्लिगमनेवोच्यते ७

मलुवसोरितिरू
दा ३

त्यहरणसाध्ययजमानफलप्रकाशनमस्य कार्यं। सत्रेषु यस्यैव यजमानस्य फलं नोच्यते तस्यैव न सूक्तवाकः क
रणं स्यात् न च फलं प्राप्नुयात् तस्मादूहः॥ ७॥ असंयोगादर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयते। ज्योतिष्टोमे देवताप्रकाशना
र्थः सुब्रह्मण्यानिगदः इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिः सोऽग्निष्टुत्यपि दिष्टस्तत्राग्नेयी सुब्रह्मण्येति वचनादिं
द्रपदस्थानेऽग्निपदं निक्षिप्यते हरिवदादयः किमूहितव्या नेति संशयः तदर्थं च किं समवेतवचनानेति। तत्र सर्वप
क्षापरपक्षो वा इंद्रस्य हरी इत्याम्निरे ते गुणा इंद्रसं[illegible]तीति गम्यते। संति चेत्स्वगुणद्वारेणेंद्रमेव प्रकाशयितुमभी
ष्टामुच्चारणं दृष्टार्थं भवति। तेनाग्निरपि स्वगुणद्वारेण प्रकाश्यत इति हरिवदादिशब्दानपोह्य रोहितवदादिश
ब्दा ऊहितव्या इति प्राप्ते ब्रूमः। सत्स्वेतेषु गुणेष्वेवं तत्सद्भावेन तु न प्रमा। वाक्यशेषास्तु दुक्ता येस्तु ति माञ्च परा हि ते
। तस्माददृष्टार्थमेवाविद्यमानै रेव गुणैः संबध्येंद्रः प्रकाश्यत इत्यग्निरपि तै रेव गुणैः संबध्यत इत्यनूहः॥ ८॥ अ
थ वेदमन्यदुदाह्रियते। ज्योतिष्टोमे एकहायन्या मंत्रः तस्ये अतं तस्ये दधीत्यादिः स साद्यस्क्रे त्रिवत्सेरेति दि
ष्टः किमूहितव्यो नेति संशये। यद्यप्येकहायन्यवस्थायां न विद्यंते अतादयस्तथापि जाविलेनापि तावत्से
भवद्भिः स्वगुणैरेकहायन्यैव प्रकाश्यते दृष्टार्थत्वात् त्रिवत्से तु अजावादूहः। नैतदेवं। कर्मांगभूतायामेकहा
यन्यवस्थायां तावन्न संत्येव। जाविलमपि नैकांतिकं मरणसंभवात् अतो यथा कथंचित् प्ररोचनार्थं कीर्त्यंते ताकद्
घः सांडेपि संभवति सांडादपि यागो जनिष्यते तस्याएते ऽवाप्यमानाः सांडादेवावा[illegible] भवंतीति। तस्मादनूहः॥ ९॥ ॥
इयं गोस्तायातेक्रीणामि इति एवं तस्ये अस्त तस्या आतं च नं तस्ये नवनीतं तस्ये घृतं तस्या आमिक्षा त त१ त्रिवर्षसांडसोमक्रयण्ये ५

स्यैवाजिने इत्यत्र तरं नादिशब्देनोपात्तं। अत्र चतुर्थ्यर्थे बहुलं छंदसीति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ५

लिंगशेषनिर्देशात्समानविधानेऽप्यपोसारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ ज्योतिष्टोमे सवनीयाः पशव आग्नेयमजम
ग्निष्टोमे आलभेत। ऐंद्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयं मेंद्रं वृष्णिं षोडशिनि तृतीयं सारस्वतीं मेषीं चतुर्थी मतिरात्र इ
ति। तत्र पशुधर्मा यदा सर्वेषां साधारणास्तदा किमध्रिगुवचनं मेष्यामनुवर्तिन नेति संशये प्रकरणाविशेषात्
अ॰ स्मा[illegible] ग्निं नरतेति पुल्लिंगस्यास्मैशब्दस्य नियतलिंगपशुशब्दाद्विधेय पशुत्वाभिप्राये।। शास्मै पशव
इत्येवं स्त्रियामप्युपपत्तेर्लिंगविरोधाभावात्तस्यामपि स्यादध्रिगुवचनमिति प्राप्तेऽभिधीयते। पशुशब्दस्कृता वे
वं लवेम्न्न लिङ्गसंस्कृतः। तस्मात्प्रयोगकालेयदपरोक्षतया स्थितं द्रव्यं तत्र प्रयुक्तोयं पुल्लिंगं वदितुं क्षमः। नस्त्री
द्रव्यं मन्तोमेष्यामशक्तेर्न प्रवर्त्तते। तेन सामानविध्यस्य पक्षेऽध्रिगोर्मेष्यामप्रवृत्तिः। सिद्धान्ते त्वग्नीषोमी
12 यार्थत्वाद्धर्माणामतिदेशेन पश्वंतरगमनादूहेन प्रवृत्तिः॥ ॥आम्नानादन्यदविकारेव चनात्तद्विकारः स्या
त्॥ साम्नामिदानीमरूढमारिप्समानसादुपोद्घातं चिंतयति। तानि ह्यक्षरांतरेषु समाम्नातानि अक्षरांतरेषू
ह्यंते तेन तत्रेदं गिरापदगीतं इरापदे स्थानापत्तिप्राप्तिं वक्तुं स्थानापत्तिमेव चिंतयति। ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीये श्रूयते तेन
गिरागिरेति ब्रूयादेरं कृत्वोद्गेयमिति। किमिरापदस्य गिरापदस्थानापत्तिः पाक्षिकी गिरापदमिरापदं वा प्रयोक्तव्यं उ
त नियता स्थानापत्तिरिरापदमेव प्रयोक्तव्यमिति। तत्रेरापदमात्रं वचनेन विधीयते नोद्गानसंबंधः स्तोत्रसंबंधो राम
मात्रे वा प्रकरणात्तु स्तोत्रांगता भवति तेदं गम्भृत स्य च तत्साधनभूतयज्ञायज्ञीयगानसंबंधः प्राप्त एवानूद्यते। ततश्च १२
काल्पनिकमेव स्तोत्रांगत्वं गानसंबंधश्च गिरापदस्यापि चास्त्येव काल्पनिकमंगत्वमित्यविशेषादुभयोर्विकल्पः।

तुस्य प्रत्ययेन भक्त्या धात्वर्थविधिसंभवे ग्राक्यार्थविधेरन्याय्य यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेत्यस्यायमर्थः।
त्वं। इरापदस्यापि च विधिरार्थापत्तिकी त्यपवेत्ता शापः २

नैतदेवं॥ इरापदस्य हि प्रकरणसनाथया श्रुत्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनभूतोद्गानसंबंधित्वेन विधीयमा
नस्य श्रुत्या गानसंबंधः प्रकरणाच्च स्तोत्रांगत्वं। गिरापदस्य तु प्रकृतगाथैकवाक्यतया गानसंबंधः स्या
त्। क्रमाच्च स्तोत्रांगत्वं स्तोत्रक्रमेण हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यमानासु ऋक्षु यज्ञायज्ञीयप्रगाथोऽग्निष्टोम
प्रगाथः स्तोत्रक्रमेणापठ्यत इति तदेकदेशस्य गिरापदस्यापि क्रमात्तदंगत्वं। क्रमाच्च प्रकरणं बलीयः। श्रुतिश्च स्तोत्रं
वाक्यात्। अपि च गिरापदस्याम्नानमात्रं न विधिः इरापदं तु प्रत्यक्षविहितं अतोऽपि बलवत्। ननु च यज्ञाय
ज्ञीयेन स्तुवीतेति प्रत्यक्षमेव यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रांगत्वेन विहितं सत्यं साम्नः प्रत्यक्षं आ च स्तु अनुपपत्त्या। कथं।
एतद्धि साम्नः स्तुतिसाधनत्वं यद्गुणविधानपराणामक्षराणामभिव्यक्तिः। अतोऽपि यज्ञायज्ञीयाभिव्यक्तेर
क्षरैः स्तुवीतेति। तत्रापि समाम्नानसिद्धाक्षराभिव्यक्तिरेव सति संनवेंगीकरणीया नान्यकल्पनं युक्तमिति
यज्ञायज्ञीयप्रगाथस्यैवायं स्तुतौ विनियोग इति प्रकल्प्यते। तत्रापि सर्वपदानां साधारण्येन विनियोगो न वि
शेषतो गिरापदस्यैव। इरापदस्य तु साक्षाद्विशेषरूपेण विनियोग इति बलवत्॥ ॥अप्रगाणात् शब्दान्य
त्वे तथाभूतोपदेशात्॥ नियतमिरापदमिति स्थिते किं तदप्रगीतं प्रयोक्तव्यमुत प्रगीतमिति संशयः। तत्र।
न प्रगाणं एव कस्मात् अप्रगीतस्य चोदनात्। प्रगीतात्र हि तोत्यतावायीरायं प्रसज्यते। यदि तावदैरमिति
स्वार्थे तद्धितस्तत इरांकृतो दूयमित्येतावानर्थः स्यात्। अप्रगीतात्त्वल्विरापदादयं तद्धितः। प्रगीतात्तु दुत्यत्तौ
इतं तालव्यं प्रथमस्वरं चेत्येवमिकारस्यायीभावे सति वृद्धाच्छ इति छप्रत्यये त्यत्ते रायीरीयमिति रूपं स्यात्।

वर्णस्य स्वरस्य च विकारो नान्यस्तस्मा च्छ्रितेनैव गीतिर्विकारो विहित इति कथ्यमान प्रगाणं अ . तथाह अथापीति १
गीतिरेव विकार स्यैव प्रमाणत्वाच्चाद गीति रुपि विकारस्यादि . . सर्थः ॥ . ग्रं २

गा ३

ऐरमिति रूपमप्रगीताद्दूत्यन्नौ सिध्यति न तस्माद प्रगीतस्योपदेशाद प्रगाणं अथापि विकारार्थोयं तद्धितः त
थापि प्रगाणाप्रगाणयोरूनयोरप्यक्षरविकारत्वादन्यतरावधारणप्रमाणमन्यन्न . . तत्रैरापद विहि
तेयत्वात् प्र [illegible] णमप्रगाणं वा तस्यैवायमनुवाद इत्यापद्यते। तद्धिधिनाचाप्रगाणमेव प्रमाणं तथाभ ते
स्योपदेशात्। तस्मादप्रगाणं। उच्यते। गिरापदस्य य स्थाने तत्र हीदं विधीयते। इरापदमतस्तस्य यागीति
सोल्लेतत्। स त्वमप्रगीतात्तद्धितो न त्वप्रगाणं विधीयते पदांतर विधिपरं हीदं वा कथं नाप्रगाणं वा स्वरशक्ति प्रगाणं
तनुपदांतरं गिरापद स्थाने विहितं स्थानापत्यात् हीति लक्ष्मानं न केन चिह्वार्यते। यज्ञायज्ञीयसाध्या हि ५
स्तुतिः स मस्तं च साम यज्ञायज्ञीयं नैकदेश विकल्पं तत्र गिरापदे परांतरोपदेशान्निर्दृष्टेयस्तद्धतो गीत्वं
शः सगेयममेक्षते इरापदमपि साम साध्ये स्तोत्रे साम संस्कार्यता मंतरेण साधनी भवितुमशक्तं संस्कार 13
कं सामांशमपेक्षते तयोर्नष्टाश्वदग्धरथवत्संबंधः तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यं॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपि
कायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥सामानि मंत्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां॥ सामशब्दस्त द्विशेषवचना
श्च रथंतरादि शब्दा न प्रगीत मंत्रस्य वाचकाः किंतु गीतिमात्रस्यैवेति स समेयदुक्तं देवे देमुत्तर विवक्षया
स्मार्यते। एवं वा योयमूहो नाम . यविशेषः छंदोगैः पठ्यते। का या नश्चित्रा आभुवो वा इत्यादिः स किं नित्यो राम
थानि त्योवा पौरुषेय इति। कर्तृ स्मरणाभावादध्यायाधावाराद्भु श्रूषाराधितगुरुमुखाच्च प्रतिपत्तेर्वेदत्व . १२
प्राप्तौ। उच्यते। ऊहस्समारव्या नादनित्यत्वेन त्वध्ययनसिद्ध स्याहत्वं घटते किं वा यदद्योन्यां तद्गुणरयोगीयतीत्य
रापद धर्मगीतिता भद्र सर्थः ४ ग्रं ३ अवीयमानयोगत्याग नरू . कल्पन नमहस्समारव्यायो अन्याय्यमि साशयेनाहस्तुरेति १
योनेस्त्वबंधानुवादोत्तरासंबंधाविधिबलादपि पौरुषेयत्वात् हि चेति १

कथयानिसद्धचानुवादादिनोपौरुषेयत्वे सत आह नहीति। योनिसेवेच स्यानुवादो निसाम्नान सिद्धत्वं गमयति उनरास्येवं पुस्य
विधिराम्नानासिद्धत्वमिस्यर्थः। स्मृतौ न कश्चिद्विशेषः स्मृतिमूलवेदानुमानमिति सानुवचनं तत्र हेतुनवेदानुमानमिति वेयर्थ्यो क्रत्वे
विस्मृतिरप्युपपन्ने सा हेतुरित्विति

तिदेशवचनादेनावध्ययनासिद्धस्योनरयोरनुष्ठानावगमादपौरुषेयत्वं विस्पष्टं। नहि तिस्रः षोधी
तस्यय द्योर्यान्तद्नरयोरितिवादो घटते। कर्तुस्तस्मरणमनादरेणोप्युपपद्यते। न ह्यत्रपुरुषप्रत्ययाधी
नमनुष्ठानं वचनादेवोनरयोर्गौणं सिद्धे। यः कल्पामानां च पृथक्पृथक्वेदत्वात्तस्यापि संसर्गस्यापौरुषेय
त्वेऽध्यायाद्यादरः। तस्मात्पौरुषेयत्वान्न्याय्यं संगतत्वान्याय्यं सत्कव्यमिति। न्यायतः क्रीदृशमनुष्ठानं भवती
तिचिंतनीयं॥ ॥कर्मयाविधिलक्षणं॥ सामानि किमरवं प्रतिप्रधानभूतानि उत तत्संस्कारार्थानि गुणभू
तानीति विचारः। तत्र कर्मकाले प्रयोगात्प्राधान्यं। संस्कारार्थत्वे लक्षरादिव्यक्तिरेषां कार्यस्यात्सा च कर्म
काले वोपयुज्यत इति अकर्मकाले प्रयोगो न स्यात्। ननु वचनादकर्मकाले गानं भविष्यति गर्भाष्टमेव
र्षे उपनयीत श्रावण्यां पौर्णमास्यां उपाकृत्य स्वाध्यायमधीयीतेति एवं तर्हि दृष्टार्थं नैव बलादापद्यते। न
ह्यकर्मकाले प्रयुक्तं सामकर्मोपयिकीमभिव्यक्तिमर्हं भवति कर्तुः अथाहृष्टस्तपः संस्कारस्ततोऽकर्म
काले संस्कृतानां कर्मकाले पुनः संस्कारो नर्थक इति क्रतुमध्ये सामानि न प्रयुज्येरन्। अथाकर्मकाले प्रा
धान्यं कर्मकाले तु संस्कारस्तदा दृश्यैव संततस्मात्प्रधानकर्म सर्म। बहिः प्रयोगः फलार्थः क्रतुमध्ये तु क्रतोरु
रादुपकारकरत्निप्रामेऽउच्यते। अक्षराणामभिव्यक्तिः साम्नां दृष्टं प्रयोजनं। अक्षरैश्चाप्यभिव्यक्तैः क्रतिः क्र
त्वंग चोदिता। एवं दृष्टे फले लब्धे नादृष्टफलकल्पना। ननु चाविनियुक्तत्वादक्षराणां न सं[illegible]या। स
क्तूनामिव होमे न नैवं दृष्टफलत्वतः। प्रयोजनं नसक्तूनां दृश्यते भूयते चिवा।३। यथा मंत्राष्टकारेण न होम
प्रयुक्तसाम्नोऽदृष्टसंस्कारार्थत्वे आधानस्थ वाहवनीयसंस्कारार्थं कर्मकाले तु नः प्रयोगो नर्थकरस्यार्थः। नन्वेवं बहिः प्रयोगप्राधान्य
प्रतः क्रतुस्तोत्रोपयोगयगाक्षराभिव्यक्तिरूपदृष्टसंस्कारार्थत्वे लिंगावगम्यमनभ्रासमपक्षातु मिसाशंक्या × स्त्रि. २ × ह अथेति।
न्योतदुत्तरयोर्गीयतीति सद्यामीमः ... तुगंबाध्याल शेषशो पत्रे दूरसं

संस्कृतानां सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते नापि दृश्यत इति। दृश्यते त्वक्षाणां प्रयोजनमिति। नैवमत्र प्रयोजन
वत्त्वं संस्कार्यत्वे हेतुर्न विनियोगः। तथा च ग्रहणावेक्षणसम्यक्‌जरणानाम विधुक्तानामपि मंत्रप्रकाश
त्वं संस्कार्यत्वमिष्टं। अपि वोत्तराग्रंथे कत्वर्थेन स्तोत्रक्रमेण स्वाध्यायपाठादस्यैव विनियोगः। तस्मात्संस्कार
गान म्येकं प्रतिसामात्रियत्कर्मकाले गानं वा च निकं तैत्तिक्षार्थतया ह्रस्वादिर्योग्यवत्॥ ॥स्तवे स्या कृति अध्या
निर्देशात्॥ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते तत्र संशयः किं व्यासज्य त्रिस्वपि गानं कृत्स्न सं
तृचं परिसमाप्ति त्रिरुच्यते। तामुद्दिश्य गीतं त्रित्वमंगत्वेन विधीयते प्रधानभूतामप्यृचामार्थिकं ना ६
समसाध ममिति तदर्थं च विचार्यते किमिदं त्रित्वं साम निर्वर्त्यं गमुत स्तोत्रांगमिति। तत्र। साम
क्रियत इत्युक्ते वं साम न त्वमस्य चेतिति त्रित्वस्य युक्तमेव सामांगत्वं वचनबलाच्च प्रतिप्रधाना
वृत्तिं बाधित्वा व्यासज्य गेयं। नहि प्रत्यृचं गीयमानस्य त्रित्वमंगं न वर्तिक्रियत इत्यनेनाभ्यासल
क्षणाच्च स्यात्स्य त्वं मानं तस्मात् व्यासज्येति प्राप्त उच्यते। स्तोत्रीयस्य हि साम्नो त्रत्वस्य संबंध उच्यते॥
स्तोत्रसाधनभूतं च स्तोत्रीयमिति ज्ञाप्यते। साम्नः स्तोत्रांगत्वाच्च स्तोत्रसाधनसंस्कृतेः। स्तोत्रसा
धनता च सर्वप्रत्येकं न तु संघशः। रायदि त्रित्वसंपादनाय व्यासज्यगीयेत तर्हि रथंतरं पृष्ठं भवतीत्यत्रा
य हीयेन स्तुवीत इत्यादिभिर्यत्साम्नां स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तन्न घटते स्तोत्रसाधनभूतशब्दाभिव्य साम
क्तौ च साम्नः स्तोत्रांगत्वं। वाक्यं च स्तुतिबुद्धेः साधनं न वाक्यसमुदायः तस्मात्प्रत्यृचं गेयमेवं च त्रित्वं १४

...यद्योन्यामित्येकस्य विधिः पूर्वाधिकरणन्या... सा मः आधिक्यं अत्रोन्यूनत्व ४ नाराः अत्र च आधिक्यं ४
...नययोः ... योः साम्नयोः ...

सामांगत्वेना घटमानं स्तोत्रसाधनपरिच्छेदेन विधीयमानं स्तोत्रस्यैवांगत्वेन विधीयते तद्विधाने न प्रा
प्तं तिसृषु गानं तच्चेत्क्रियते तद्यनेनान्यस्य तत्र अनुवाद लाघवं करतेतरस्या सलक्षणा न दोषः॥ ॥तदभ्यासः
समासु स्यात्॥ तिसृषु प्रत्येकं गीयमानं किमनियमेन समासु विषमासु वा योग्यमुत समच्छंदस्कास्वेवेति
संशयः। विशेषाश्रवणात् अनियमः। संशोर विश्लेशपरिहाराय तु समास्वेव स्यात्॥ ॥नैमित्तिकं तूत्तरा त्व
मानं तयोः प्रतीयते॥ यद्योन्यां तदुत्तरयो गीयते तत्र संशयः किं योन्युत्तरयोरुत्तराग्रंथाधीतयोर्वाग्यमु
तोत्तरग्रंथाधीतयोरेवेति। तत्रोत्तराशब्दस्य संबंधिशब्दत्वाद्योनेः परतः पठितासेवोत्तरा। ततश्च योनि
पाठापेक्षया रथंतरयोनेः परतो बृहद्योनेः पठितत्वात्तस्यां गानं। उत्तराग्रंथे तु रथंतरयोनेः परत्वेन त्वा
वां अन्योदित्यादयस्याः पाठात्तस्यां गानं तो विकल्पः द्वयोरपि रथंतरयोन्यपेक्षयोत्तरत्वादिति प्राप्ते ब्रू
मः। यद्यप्येवं संबंधिशब्दो लोके तथाप्युत्तराग्रंथे संज्ञारूपेण प्रसिद्धः। तत्र संज्ञाशब्दस्यान्यानपे
क्षवृत्तित्वात्सापेक्षवृत्तेः संबंधिशब्दाद्बलीयस्त्वं। प्रकरणपाठाच्चोत्तराग्रंथः कृत्वंगं। तस्मादुत्तराग्रंथा
धीतास्वेव गेयं। एवं वा द्वादशाहे पाष्ठिकं चतुर्थमहः एकविंशः ...डशी वैराजं साम्नेतिश्रुतं। तत्र च त्रैशोकं ना
म ब्रह्मसामातिजगतीषु स्तवतद्इति श्रूयते। तच्चातिजगत्यामुसन्नं विश्वाः पृतनाः इति। उत्तरे द्वे बृहत्योने
र्मिनमंति वक्षसे त्याद्यो। तत्र हवेगाम्ने क्रियमाणे संशयः। किमतिजगत्योर्द्वे आनीय समासु गानं उत बृह
त्यावेवाद्य विषमासु गानमिति। संशय विश्लेशपरिहाराय तिजगतीषु स्तवतद्इति चातिजगती बहुत्वानु

...फलत्वेन मनी सदोषः॥ अतएवास्यैतस्य दृशाप अ ७ बो ४
...केन्याय प्रवृत्तेः एवं कविचो निघ्नमा... ...दिरनुवादो नेतिसंशयस्य तत्र शवमाह किमिति
आघशब्देन सर्मीर भासा असचरलितिनुरसमानात्

अत्र प्रथमक कुशेते उत्तरे प्रगाथ विषय विज्ञेय सा व उत तो उत्तरे ते ककुभा वितीति संशयसे तत्र संशयमाह तत्रेति। पर्वपूर्व समार तत्रेति। ककुभा विषय स्य प्रगा
थस्य नोद्धरण प्रकरणं असंजात विरोधि लेन च उत्तरस्याः पर सा गो या या गः उत्तरा शबस्य तु स बाधि शब्द स्थेपि मुख्यार्थ सा गा थान ६ एकं सामे निर्विशि तस्य
इति तस्य म सत्यं कां निवेशित सा मुख्य समि सर्थः ७

ग्रहार्य समासु गानं। बृहत्योरुत्तरा ग्रंथ पठितयोः कुर्वर्थ ला त्त परित्यागे तयो रानर्थक्या देक विंश संप
त्तये एकैकस्या म चिस मुद्र लो भ्य स्य मानाया मन्या सापेक्षयाति जगती बड् साद नुवाद स रूप स्य वर्त्त मानन नि
र्देश स्योप प त्ते र्वि षमा सुगानं॥ ॥प्रगाथ ककु॥ ज्योति ष्टोमे बृहद्रथंतरे बृहत्यो रूस न्ने अभि त्वा शूर नो नुम
स्ते त्वा मिद्धि हवामि ति। तयोः पंक्तिरुत्तरेन त्वा वां अन्यो दिव्यो न पार्थिवः। स त्वं नश्चित्रेति। तत्र शू यतेन वे बृहद्रथं त
रमे ककुभौ यत्तयोः पूर्वा बृहती ककु भावुत्तरे इति। तत्र किं पंक्तिपरित्यज्य द्वे ककुभावानेतव्ये उत यो नि मुत्तरां च
प्रग्रथ्य ककु भावुत्तरे संपादनीये इति संशयः। तत्र प्रग्रथनेन मुख्य ककु पूंप त्त भावात् अक्षर सा मान्य मात्रेण
गौण त्वा पत्ते स्तृच गानस्य च क्र कृत्रयमं तरेण सामं त स्या दन्या सां ककु भा मा न यं नं उच्यते। प्रगाथ समरण
प्रगाथ समाख्या ना संकेतश्चोत्तरा त्वे न पाठ स्या संता नर्थक्या पाता त्वा दं पुन रा स्त त इति च दर्शनात्। तृच ग
न स्य च सा मान्ये न विहित स्यात्र प्रगाथे प्य संत दोषा भावा त्प्रग्रथनं। एवं वा शो रख यो धा ज पे वा ईने तृचे भवतः
तयोश्च पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टार पंक्तिरिति। तत्रापि पूर्व व दुसति बृह सा वा नी य तृच संपादन मु त पठितयोरेव
प्रग्रथन मिति संशये तत्रै व विशेष तु तृचे भवत इति तृच श्रवणा दन्या गमनं। प्रगाथ समरण समाख्या तरा पा
ठ लिंग दर्शने रुक्त प्रग्रथनं। एवं वा ... वा म्वां धी ग वे आनुष्टुभे तृचे भवत इति तयोः पूर्वानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ॥
तत्राप्यन्य योरनुष्टुभोरागमनं पठिता नामेव वा प्रग्रथने नानुष्टुप्त्र यं संपाद्यं। लिंगं तस्य दर्शनार्थं वि दं त्वा
रव्या नांतरं न तु का वि दधि का शंका स्ति। एवं वा ग या म यने श्रू य ते चतुः शत मैंद्रा वा र्ह ताः प्रगाथा इति तत्र। किं ति
स्त्रषु क्षु गान मुत द्वयो र्द्वयोः प्रग्रथने नेति संशये तृच पापि चोदका नुग्रह यति ... षु स्या त्प्रग्रथने हि न समं ...

च्चोय त था प्राप्त सादृद्धं यानचोत्तरायां × ... तत्र विधेये तथा प्रगाथ स्मृति समाख्या
स्याम पिनिरपवाशासा त्सामान्यतो विहितस्य ... लिंगं नापी स्या

१५

संहृत्वत्वं। असति प्रग्रथने कथं प्रगाथवचनं ऐंद्रा बार्हताः प्रगाथा इति। अत्रोच्यते प्रग्रथनान्नि प्रायमिति ब्रूमः प्रथमेत्स्वे गीता
तस्मात्तत्रादेकाम्रच मुपादाय परे हे अचोग्रही तानी यते पुनरप्येवं तथा सति त्वचगानं प्रगाथ शब्दो अयमनुग्रही तं
भवति। नैवं अन्याश्रन्याश्रयो भवतीति वचनात् नैकस्याम्रचि द्विर्गानं संभवति तस्माद्द्वयोः प्रग्रथनं॥ ॥ अर्थैकत्वा
द्विकल्पः स्यात्॥ छांदोग्य तत्ल वकारादि सहस्रसामशाखागतानांगीतिप्रकाराणामेकार्थत्वाद्युगपत्प्रयोगासंभवात्त
दनुरोधेन च सामारत्नेरन्याय्यत्वात् सिद्ध एव विकल्पः सामप्रसंगाद्विस्पष्टीकाराय दर्शितः॥ ॥ अर्थैकत्वाद्विकल्पः
स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात्॥ क्वचिद्विकृति विशेषकानि विदप्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषां वन प्रकृतितः किं चित्
साधनं प्राप्नोति। प्राकृतानां गायत्र रथंतरादि साम्नां प्राकृती षु बहिष्पवमानादि स्तुतिषु निबद्धानाम प्राकृतेषु प्राप्त्य
भावात्। तेन तानि साधनाकांक्षाणि तत्रेदं श्रूयते यदृचा स्तुवते तेन दसुरा अन्ववायन् यत्साम्ना स्तुवते तेन दसुराना न्ववा
यन्यएवं विद्वान्साम्ना स्तुवीते [illegible] तत्रर्ग्रहणं मप्रगीतऋक्परं। प्रगीता याः सामोपदेशनैव सिद्धत्वा त्। साम्नास्य
क्षराभिव्यक्ति द्वारैव स्तुतिः क्रियते न साक्षात्तेन [illegible] साम्ना स्तुवीतेति साम्नाभिव्यक्तैऋगक्षरैः स्तुवीतेत्य
र्थः एवं चेदप्रगीतपरमृक्पदं तत्र संशयः किमृचा साम्ना वा स्तोतव्यं उत साम्नैवेति द्वयोर्वचनाद्विकल्प प्राप्ता
वुच्यते साम्न उपसंहारे विस्पष्ट प्रशंसावचने न विधेयत्वावगमादृक्कीर्तनम सुरागमनिंदया सामप्रशंसार्थं
तस्मात्साम्ना स्तोतव्यं एवं वा। सामवेदे कि चित्प्रकृत्यत्र अयं सहस्रमानव इतीयं प्रगीतापि पठिता अप्रगीता पि। तत्र
श्रूयते अयं सहस्रमानव इत्येतयाहवनीयमुपतिष्ठत इति। तत्र प्रगीतया प्रगीतया वोपस्थातव्यं उत प्रगीतयेवेति वि
चारे विशेषाभावाद नियमः अप्रगीताया प्रगाणार्थः पाठः न त्वनवधारित स्वरूपायां सुखं गानं संभवति प्रगीता त्वन

बृहदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथंतरं गायतीत्यस्योन्यांतदुत्तरयो[illegible]र्यातिविराट्सुवामदेव्यं गायतीत्यादिशास्त्रार्थः। योनिशब्दो यस्यामितिदेशःत
स्याउपलक्षणं। उत्तराशब्दो यस्यामतिदेशकस्याः॥ संनिहितापि परार्थत्वादप्रगीता नेतव्येति परामृश्यते दृष्टत्वनन्यार्थी प्रगीतेव

शास्त्रदीपिका न्यार्थी तेनसा प्रयोजनमपेक्षमाणा क्रतुना गृह्यते। उपस्थानेच विनियुज्यते एतयेति सर्वनाम्ना परामृश्यते साहतेनोति

16 तस्मात्प्रगीतेव ग्राह्या। एवं वा। साम प्रसंगान्मंत्राणां स्वरश्चिंत्यते मंत्रा हि क्वचित्त्रैस्वर्येणाधीताः क्वचिच्चैक
स्वर्येण तत्र कर्मसु किं त्रैस्वर्यं वाक्तुः स्वर्ययोः समुच्चयः विकल्पो वा अथोच्चयहानेनैकश्रुत्या प्रयोग इति संश
यः तत्र समुच्चय इत्युपक्रममात्रं गीत्युपायवन्निरस्तत्वात्तदुदवत्तु विकल्प इति पूर्वपक्षः तानो यज्ञकर्मणीति स्मृ
त्यनुमिता हवनादेकश्रुत्यं अर्थावगमार्थं तु स्वराध्ययनं। स्वरविशेषाधीनत्वादर्थविशेषाणां। बकुब्रीहे प्रक
त्या पूर्वपदमित्यादिवचनात्तस्मात्तानेन प्रयोगः॥ ॥ सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्र प्रकृतत्वात्॥ उपोद्
घातं समाप्य प्रकृतमिदानीं साम्नामूहं विचारयति। रथंतरमुत्तरयोर्गायतीत्यादिभिः ऋगंतरे गीयमानानि सामा
नि किमूहितव्यानि उत नेति। यद्ययोनिवर्णवशेन गानं यस्मिन्प्रदेशे योनावायी भावस्तस्मिन्नेवास[illegible]सिसंध्यक्ष
रउत्तरयोरायीभावस्तनोनोहः अथ उत्तराशावर्णवशेनगानं यस्मिन्प्रदेशे संध्यक्षरवशेन योनावायीभावः ततः प्र
देशांतरे यत्र संध्यक्षरं तत्रायीभावस्तनउहः किंप्राप्तं योनिवर्णवशेन कुतः योनाविकारं निवर्त्याकार इकारश्चो
च्चरितः तत उत्तरयोरपि तद्गानपतितं वर्णं निवर्त्याकारेकारावुच्चार्यौ किंच नाम्नकार्यमुखेन साम्नः प्राप्तिः रथंत
रादिस्वरूपस्यैवातिदेशान्नेनदशमाद्यसर्वपक्षन्यायेन सामस्वरूपमुत्तरयोः प्रापितमविकृतस्वरूपमेव सस्मा
अप्राकृतं हृतं दृष्टमदृष्टं वा कार्यं कुर्यात्तस्मान्नोहः साम्नामिति प्राप्ते। ब्रूमः यदि ह्येकारं लु[illegible]वर्णवर्णा कुर्वीरितो नतो न्नवे
त्यथा नर्वनाहूनत्वेन न। किंतर्हि एकारो नाम न वर्णांतरं अवली वर्णौ संहतावेनावमापन्नावायीभावेन विश्लेषि राम
तौ दर्शितौ प्रत्यक्षं ह्यवर्णेवर्णावेकारे प्रस्य भिद्यायेते। तस्मादुत्तरयोरप्येकार एव यत्र तत्र स्थाप्य। यीभावेन विश्ले १६

उ१ सा

एवंनयज्ञायज्ञीयेनस्तुवीतेत्यादिसाम्नः स्तुतिकरणताद्दृष्टेनैवोपकारेत्याह १ आई सावचेदेवविकारविकर्षणाभ्यासविरामेषु गीतप्रायेषूपि
विवर्णमृगक्षरेभ्योधिक आदि अत्रपदरूपं भवति॥ विदधिकेनाविवर्णोय ऋगक्षराणिव्य त्वपर्णलादुत्तरासु यत्रैवस्थले विकारविकर्षणा
याम्नासस्थानि ... रीति तथाकिंचिद्विवर्णनाधिकय पाविकार आम्नायरीति २ दिपोग्योवणस्तत्रैव विकारविकर्षणादयरू श्राह्यमाह ३

सवणीयः एवमृगक्षराभिव्यक्त्यास्तोत्रं साम्नासंपाद्यते नान्यथा। यद्यपि वसामस्वरूपस्यातिदेशस्तथापि स्तोत्रे
साधनतयानिर्दिश्यते एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् स्तोत्रसाधनता चाक्षराभिव्यक्तिद्वारानचसंध्य
क्षरादन्यस्यर्चायी भावः क्रियमाणोऽक्षराभिव्यक्तिं करोति। एवं सर्वत्र तस्माद्यो निवर्णवशेनागानादस्यूहः साम्नां॥
स्तोत्रस्येवकइष्यांतरेनिवृत्तिमग्वत्॥ सामातिदेशे किं स्तोत्रानामतिदेशोस्तिनेति संशये। सामभ्यो भिन्नत्वात्स्तोत्रा
नामृगक्षराणामिवनातिदेशः। भिन्नानामपि भीतिकालपरिच्छेदकत्वेन साममंगत्वात्तदतिदेशादेवातिदेशः। सा
मानिहियानोयेनांशेनाक्षराण्यभिव्यंजयंति तेन दृष्टमवस्थातेरूपकारं कुर्वंति स्तोत्राक्षराभिव्यक्तिनिर्वर्त्यन त्वं
शेन स्तुत्योपयिकमेवादृष्टं कुर्वंति। तद्यदि स्तोत्रानातिदेशयन्नर्तन्निर्वर्त्यस्य गीत्यंशस्य लोपात्तत्कृतोपकारहान्या
वैगुण्यं स्यात्। तस्मादतिदिश्येरन्॥ ऋगक्षराणां नु प्रधानत्वान्न साम वशादतिदेशः॥ ॥अधिकं च विवर्णं च
जैमिनिः स्तोत्रशब्दत्वात्॥ प्रसंगात्स्तोत्रलक्षणमुच्यते। यदृगक्षरेभ्योधिकं विवर्णं च तत्स्तोत्रशब्देनोच्यते॥ ॥धर्म
स्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबंधः समवायात्॥ प्रकृतौ व्रीह्यादिषु श्रुतः प्रोक्षणावघात
दयोनतत्स्वरूपप्रयुक्तास्तन्मात्रपर्यवसायिनः। किंतु व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिविहितसाधनविशेषद्वारेणापूर्वभावना
र्थाः। तथाहि आग्नेयोष्टाकपालइतिपुरोडाशद्रव्यकोग्निदेवत्योयागोविहितः तदनुवाद [redacted]न व्रीहयोविहिताः पुरोडाशं प्रकृति त्वं प्रतिपद्यंते। तदयमर्थः व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः पु

अप्राप्तविधिनाऽभावे विधाने न विकारतः स्वशाब्दे न निषेधानुवादात्तत्कार्यकारिता ॥१॥ प्रसङ्गसहकृतविधिने सार्थ्यः नीवाराणां हि तण्डुल
श्यादकत्वे प्रत्यक्षं विधिभ्र· संस्कृते षड्हेम ध्वाशये घृते वेनिद्विनी योदाहरणं· एतस्य सूत्रस्य योगाज्ञाभावे विधिरयं किं तु षडहोंग लिनमध्व
शानेविधीयत इत्यालो चसत्रीय स्मृतः
तत्र सर्वै रूपसंक्रियमाणेरयमर्थः संपद्यते। प्रोक्षणसंस्कृतैरवघात
नराहृये र्यजेततान्व्रीहीन्प्रोक्षतीति। ततश्च सर्वै रूपसंक्रियमाणैरयमर्थः संपद्यते। प्रोक्षणसंस्कृतैरवघात
विन्तुषीकृतैश्च व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति। अयमेव वाक्यार्थः पारमार्थिकः। व्रीह्यादिवाक्यार्थात्रस्वे
वोपायभूताः पदार्थस्थानीयाः। एवं चेदाग्नेयभावनायाः शेषभूताः प्रोक्षणादीन्कं भावस्तद्विकारे घृतिदेशेन
नीयते। तत्र नैवारे चरौ पुरोडाशस्थाने चरोर्निवेशात् व्रीहिस्थाने निवारनिवेशात् इतरस्य समस्तस्य यथाति
देशमवस्थानान्नैवारं चरुं निर्वपेदाग्नेयं विहितस्य श्रुतानुमितेकदेशानि व्यन्तस्य नैवारचरुविधेरयमर्थो भ
वति। प्रोक्षितैरवघातविन्तुषीकृतैर्नीवारैश्चरुं कृत्वा तेन यजेतेति। तेन व्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु
सिद्धो हः। स्थानापत्तिस्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं वर्तते इदमस्येति तत्सदृशीनार्थमिदमाधे
करणं। तत्र पूर्वपक्षवादी नीवारमधशननखपरिधीरापदानां व्रीहिषडहोलूखलमुसलयूपगिराप
दस्थानापत्तौ प्रमाणमपश्यन्नतेषु तद्धर्मा भवंतीति मन्यते। सिद्धांतस्तु नीवाराणां तावत्साक्षमेव व्रीहिका नी ६ ल ६
र्यं तंडुलनिर्वृत्तौ सामर्थ्यं सामर्थ्यानुसारी च शास्त्रमिति नैवार इति तद्धितो विकारार्थ इति निश्चीयते। चरुश्च
देवतासंयोगात् पुरोडाशस्थानापन्न इति तस्य हृति भूता नीवारा व्रीहिस्थानापन्ना भवंति। तथा मधशन राम
नेषडहाभावे तत्कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमाने कार्यापेक्षं सत् षडहकार्यमेवावलंबते इदं च षडहा १७
भावे मधशनं विधीयत इति कृत्वा चिंतितं। तेन नाभावे विधिरपि कार्यापत्तौ प्रमाणं। तथा नैर्ऋतश्चरुर्नखावहृतानामि
ति किं नखैरपवनमन्यनुषति मोचनाद्रुतो नखानामुलूखलमुसलकार्यापत्तिः। परिधौ पशुं नियुंजीतेति तु विस्पष्ट
६१ नेवं विचप्रत्यक्षेणकार्यापत्तिर्नेति निलुंचनावघातयोः प्रत्यक्षेण कथं गम्यते तेन निलुंचनस्यावघातस्येव तुषविमोका
र्थत्वात्प्रत्यक्षेण तत्कार्या नखानां अवघातस्था जनो लूखलमुसलकार्याप

यापिनियोजनसाधनत्वात्साधननिवेशिनो धर्मा

यापि नियोजनेपि नियोगात्पुरोडाशकपालस्येव तुषोपवापे शेषत्वम स्येव। यद्यपि नास्ति तत् ८

मेव यूपकार्ये नियोजने परिधिर्विधीयते। तथा यत्पाति वि ध्यय ह्रिधीयते न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वो द्गेयमिति

तस्यापि तत्कार्यापत्तिः गिराव देपि हिनि रत्ते तत्कार्यसाधनमपेक्षते इरापदमपि विधीयमा नं कार्याचेक्षं गिरापदका

र्येण साधनापेक्षेण संबध्यत इति गिरापदस्थानापन्न मिरापदेन संस्कारिकांगी तिलन्ते। तदुक्तं नै तन्निरंत्तिस्त्तलतेला

त्स्यात्॥ परिधौ पुनराक्षेपः। नीवारादयो हि कार्यार्थित या विधीयमाना युक्तं यत्कार्यार्थान व्रीहिधर्मान् लभन्ते। परिधिः पुन

रग्नि परिधानार्थे नोत्पन्नो न नियोजनार्थेन। परिधानार्थ एव तु तं छिन्नं च नात्यस्तु र्नियुज्यते। प्रकृतो च कार्यार्थी धर्मास्त

त्वेषभूते साधने नुष्ठितानाशेषभूते परिधौ संवितुमर्हन्ति। यूपो त्पत्त्यर्थास्त्र परिव्याणादयो न चेह यूपो स्ति अयूप एव हि प रि

धोपसु वर्ध्यते तेनार्थलोपादपि न परिधौ खल्वेवाल्पामिव यूपधर्माः कर्त्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि परिधानार्थेन परिधि

रुत्पादितस्तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधननिवेशिनो धर्मा न लभन्तेनैव। न हि तादर्थ्यप्रयुक्ता धर्माः किंतु साधनत्व प्रयु

क्ता व्रीहिनिर्वपे त य यूपे बध्नातीत्यादिनि र्दिष्ट साधनत्वेन विधीयमाना व्रीह्यादयो धर्मैः प्रोक्षण परिव्याणादिभिः

संबध्यंते तादर्थ्यं तु सदप्यशाबूनं धर्मांश्चयं भजन्ते। न चोपयुज्यते तादर्थ्यं धर्माणां [illegible] कार्यं गच्छतां तत्साधन

मेव द्वारम पेक्षितं। अस्ति च परिधेरपि साधनत्वं। न च यूपारव्यमेकं किंचिदस्ति यदुत्पल्लुपयोगिनः परिव्याणा

दयः परिधौ लुप्तार्थाः स्युः। छेदनादिविधयो हि सर्वे परस्परानपेक्षाः काष्ठगतं हि मदृष्टं वा यथा येकार्यं गम घं २

यंति। सर्वात्मिता नि कार्याणि नियोजनस्यांगं तत्र परिधानसंभवतां छेदनादीनां लोपे संभवतः परिव्याणाद

यो न लोपनीयाः। खल्वेवाल्पामपि अंजनपरिव्याणादयो त्वं वैतिवक्ष्यते तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः॥

व सामर्थ्यं हि तुपुरोडाशेपि प्रसक्तेन स्वानां तु नावघाते सततकृपरिधिर्भवति ३ घ ३

सामर्थ्यं हि तु निर्लुञ्चनमेव। अवघाततु निर्लुञ्चनतु ४ पि २४

स्य कार्यको वघातसामर्थ्यात् स्व लक्षसत्कार्यापत्तिरनुमीयत इति विशेषः। एवं दृष्टं मोजः

18

परार्थत्वमर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्। अभ्युदये ह्यपि तदधिकृतयोः किं प्रणीताधर्माः कर्त्तव्या नेति चिंतायां प्र
णीताकार्यं च आपयतो तयोः परिधिरिव नियोजने विनियोगान्नावदकरणमुत्सवनादीनां। असत्यपि विनियोगेऽर्थाद्दधि
ताद्वत्साधनत्वमस्तीति साधननिवेशिनो धर्माः कर्त्तव्याः। एकार्थत्वाद्विभागः स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरे पृष्ठसा
धनत्वेन विहिते तयोर्धर्माः रथंतरे प्रस्तूयमाने संमीलयेद्बृहति प्रस्तूयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेदित्यादयः किमु
भयेपि धर्माः उभयत्र कर्त्तव्या उत यथाश्रुतीति संशये उभयोरेककार्यत्वात्कार्यसाधनगोचराः धर्मा द्वयोर्द्वयेपि स्यु
र्व्रीहिधर्मा यवेष्विव। ननु चान्यथा रथंतरेण स्तुतिः साध्यते भूरादिप्रकारेणान्यथा बृहता विज्ञादि प्रकारेणेति
न साधनभावप्रकारभेदात्साधननिवेशिनो धर्मा न संकीर्येरन् यथा व्रीहिधर्माः स्रुवादिष्वेककार्येष्वपि न नवं नि
कारकभेदादेवमिहापि नेतदेवं। यदेव हि रथंतरं प्रयुक्तं भवतीति शास्त्रविहितं साम्नोक्षराभिव्यंजकत्वेन साधनत्वं
तेनांशेन संमीलनादिधर्माः संबध्यंते साधनविधिना हि संबध्यमाना धर्मविधयो यदेव विधौ विवक्षितं साधनरू
पं तेनैव संबध्यंते भूरादिप्रकारभेदस्तु अविवक्षितो [illegible] वस्तुस्वभावकृतो न धर्मव्यवस्थायां हेतुर्भवितुमर्ह
ति। किं चायमभिव्यज्यमानानामृचां भेदो यद्भूरादिरूपता साम्नो स्वक्षराभिव्यक्त्यात्मकमेकरूपमेव साध
नत्वं तस्मात्संकर एवात्र युक्तो व्रीहियवादिधर्माणामिव मीलनादीनामिति प्राप्ते ब्रूमः। साम्नो व्यवस्थया
यस्मान्निर्देशो मीलनादिषु। तस्मान्न संकरो युक्तो न त्वेवं प्रोक्षणादिषु। व्रीहिग्रहणं कारकविशेषोपलक्षणमि
ति कृत्वा यवेष्वपि प्रोक्षणादयः क्रियंते न तदिहापि यदि रथंतरग्रहणं साधनमात्रोपलक्षणं स्यात्तदा एकमेव र
थंतरं बृहद्वा सर्वधर्मविधिषु गृह्येत यतस्तु कविदथंतरं कचिच्च बृहद्गृह्यते तेन नूनमिह रथंतरादिस्वरूपमपि

राम १८

ल ३

क कार्यत्वं। अन्यद्विप [illegible] थंतरे १

यो २

विवक्षितमिति गम्यते तस्माद्व्यवस्था॥ किंच नानयो रौत्व साध्यते। अन्यत्र च हता। ननु एष्ठे स्तुवत इति वाक्यात्स
न्न पृष्ठानुवादेन बृहद्रथंतरे विधानादेककार्यत्वमनयोः। मैवं यद्यपि पृष्ठैः स्तुवत इत्युत्पत्तिः स्यात्तत उत्पत्तिगत
याबहुत्व संख्यया बहूनि पृष्ठानि स्युः। तत्र समप्तमेय स्तत्र भाष्यकाराभ्यां न्मीतिषोमे पृष्ठ बहुत्वं नास्तीत्येकं
तद्विरुध्येत तस्माद्रथंतरं पृष्ठं भवतीति रथंतर विशिष्टं पृष्ठं विधीयते। पृष्ठश ब्दस्य स्तु तिवा चित्वं वाक्यशेषात्
। गुणवाक्येष्वावगम्यते तस्माद्भिन्नस्तोत्रसाधनत्वात्साम्नो स्तन्निबंधनानां धर्माणामाज्योषधादि धर्माणामिव
व्यवस्थैव सिद्धिः। स्तोत्रयोश्चादृष्टार्थत्वात्प्रयाजादेरिव नैकार्थ्यं नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोर्वचनवशाद्विकल्पः। त
स्मान्न धर्मसंकरः॥ ॥ अप्राकृते तद्विकारा द्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन्॥ वैश्यस्तोमे श्रूयते कएव रथंतरं पृष्ठं भवती
ति। तत्र संशयः किं कएव रथंतरं बृहद्रथंतरयोः स्थानापन्नं कार्यं प्रयुक्तान् रथंतरस्य धर्मान् बृहद्धर्मांश्च
गृह्णाति कल्पेन गृह्णाति उत समुच्चयेनेति। विकल्पे कएवते षां स्यात्स हृताव समुच्चयात्। मिथोनपेक्षे स्ते धर्माः
प्रकृतौ साधिता स्तुतिः। उच्यते। पृथग्विदेश सामर्थ्याद्व्यवस्था प्रकृतौ कृता। इदं त्वप्राकृतं साम द्वयोः कार्ये विधी
यते। तत्र द्वयोरपि कार्यं कुर्वद्धर्मा नपि समुच्चयेन गृह्णातीति भाष्यकारः। वार्त्तिककारस्तु विकल्प मेवमन्यते।
तथाहि यद्यपि नावस्थकृता वैकैव पृष्ठस्तुतिर्धर्माणां प्रयोजिका तथापि तेषां सामद्वारत्वात्साम्नोश्च वैकल्पि
कत्वाद्धर्माणां च पृथक्विदेशेन व्यवस्थितत्वात् कश्चिद्धर्मा रथंतर रूप साधनद्वारेण स्तुत्यपूर्वं साधितवंतः के
चिद्बृहद्रूपेणैवं प्राप्ते काचिद्रथंतरं तयोः कार्यं विहितमपि यथा प्राप्तयोः कार्यं विधाना कदाचिद्रथंतर कार्यं कदा
द्वारेण। [illegible] वमेव विक [illegible] तावयति [illegible] नकदा चिद्रथंतरं स्व धर्मयुक्तं पृष्ठ साधनं

१९

यद्यपि कालोपि कर्मो गत्वात्स्यमनेव्यतया संस्कारार्महत्वमपि तत्कृदेनादोत्तंस्य कर्मोर्द्ध प्रान्दतत्वेऽस्य यः कर्म मध्ये स्व स्या प्रयोजनं

विद्धृहत्कार्ये विहितं भवति न सर्वदा द्वयोः कार्यं ततश्च कदाचित् कस्य चित् कर्मान्तरग्रहणात् इति न सर्वदा सर्वान्तरा स्त
तिरपि प्रसक्ता वन्योन्यनिरपेक्षैर्धर्मैः साधितावि कृताव पि न समुच्चयमपेक्षते किमुत यदा [illegible] हृक्ताप्रहृतोवचना
द्विकल्पेनानुष्ठिते विकृताव पि तथैव प्राप्ते तयोश्च वचनाद्विकल्पेनानुष्ठीयमानयोः साधनत्वेन विधीयमानं कएव रथ्यं
तरमन्यतरधर्मानेव गृह्णाति नियत्क्रमेतत्तस्माद्विकल्पः। ॥ उभयसान्निध्ये च मे कार्यापत्तेः। यत्र बृहद्रथंतरयोः प्रकृतौ
विकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते संसवउ नेकुर्यादित्यादौ तत्र किमुभयोः रथंतरधर्मा उभयोश्च बृहद्धर्माः कर्त्तव्या उ
त रथंतरे रथंतरधर्माः [illegible] इति च बृहद्धर्मा एवेति संशये। द्वाभ्यामपि संहत्यैकैकस्य कार्यं साध्य
त इति द्वयोरपि द्वयधर्मप्राप्तावुच्यते यद्येकैकस्य कार्यं द्वयं विधीयेत ततः स्यादेवं चोदकेन विकल्पेन प्राप्तयोः प्र
त्ययोरिह स्वधर्मयुक्तयोरेव समुच्चयविधिस्तु यं एवं हि समुच्चयमात्रविधानाल्लाघवमप्राकृतकार्यता च सा
म्नोर्नकल्पिता न विष्यति। तस्मात्स कृतिवदिहापि धर्मा व्यवस्थिताः॥ ॥ पार्वणहोमयो स्त्वप्रवृत्तिः समुदा
यार्थसंयोगात्तदभीज्यादिः॥ स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोतीति तद्धितश्रुत्या पर्वदेवत्यौ होमौ किं विकृतिषु तदि
ष्यते नेति संशये तदर्थमिदं विचार्यते किं पर्वशब्दः कालवचनः कालो ह्यदेवतातस्य चासंस्कार्यत्वादारादुपकार
कौ होमौ उभाग्नेयादिसमुदायवचनः समुदाय देवत्यौ होमौ तत्संस्कारार्थाविति। तत्र। कालेशब्दस्य मुख्यत्वा राम
त्काव्ह्या नीज्येति गम्यते। एणातेर्दानकर्मत्वात्कर्मण्यपि च मुख्यता। एणातेर्दानकर्मणः पर्वशब्दः स च दीयते १९
स्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालेपि मुख्यः ला व मुत्पत्त्या कर्मण्यपि। तत्र प्रकरणात्सामवायिकत्वेलाना च क
प्रथमेदेवतारूपगुणत्वेनान्वयश्रोतः तलोवाक्यीयं नाव्यत्वं गुणत्वेनान्वयदृष्टार्थं च पर्वणो स्तोत्राभिधानावगतं साहित्यं वि
वक्षितं अभिमर्शनयोस्त कर्मणोरनन्यत्र [illegible] पुलो [illegible] तृतीया [illegible] प्रथममभेवाध्यात्वे नत्वोदो गुणत्वं प

मासिकास्तत्रय संवाजिनं । अमावास्या सुहवेति मंत्रवर्णात्सर्वमासत्वेनामावास्यालेन च देवतात्वेन अग्नीकृ
सन्त एव स्वागं कुर्वन्ति न पर्वणा इति । तन्मंदं । विरोधे च वर्णनस्तद्भितस्य बलीयस्त्वेन पर्वतयैव देवतात्वं नामत इति ॥

मं वचनमंगी कृत्यत संस्कारार्थतां होमयोरध्यवस्यामः । तेषां च कर्मणां तत्रेण विहितानामग्नीषोमयोरिव
व्यासक्तं देवतात्वं नैकैकशः । तेन समुदायस्य देवतात्वात्तस्य विकृतिषु नार्वदतद्धिकारतात्त्वं सोयदि तत्र
होमयोरप्रवृत्तिः । समुदायि विकारा हि सोयदि यो न समुदाय विकाराः ॥ ॥ उभयोरविशेषात् ॥ किमेतौ होमावुभावप्यु
भयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः कर्तव्यावुत विभज्य पौर्णमास्यां पौर्णमासी देवत्यो मावास्यायाममावास्या देवत्य इति ।
तत्र प्रकरणाविशेषादुभावप्युभयत्रेत्याशंक्य संस्कार्यवशत्वात्संस्कारस्य स्तक्तवाकन्यायेन निष्कर्षः । ते । नैवचन्या
येन गतत्वान्नेदमधिकरणांतरं सर्वस्यैव तु प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुभयोरविशेषात् । यद् ज्यावा तद्विषया वि
ति । ऊर्ध्व सिध्यर्थमवांतरकार्यनिरूपणं प्रसक्तमिति तत्त्व संगात्यार्वणयोरवांतरकार्यं निरूपितं ॥ ॥ अयोजेपी
ति चेत् । समिधो यजति तनूनपातं यजतीत्यत्रापि किं कर्मसंबंधिनः समिदादीन्देवतात्वेनोद्दिश्य तत्संस्कारार्थया
गविधानमुतारादुपकारकयागविधानमिति संशये । पूर्ववत्सामवायिकत्वलिप्सया संस्कार विधिः । द्वितीया
च देवताभिधाने समर्थैव । विष्णुं यजतीत्यादिदर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः । उद्देशाप्रवेकस्त्यागो यजिनाभिधीयते तेषां
न च नास्ति कर्मत्वं देवतायाः कथंचन ॥ १ ॥ उद्देशांशगतं तु कर्मत्वं त्यागे प्युपचर्य विष्णुं यजतीत्यादिनिर्देशः । न वे हवि
षावुपचारो युक्तः याग स्विह केवला विधीयंते तेषां चक्षुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनारादुपकारक
त्वं । समिदादिशब्दाः सक्तमंत्रवर्णप्राप्तदेवतानिमित्तीकृत्य नामधेयानि देवतास्वचानुवदंति । न चानुवादे उपचारो
देवतात्वमत आह द्वितीयेति । प्रयोगाश्चेतु र्थ्याद्वयद्वितीया या अपि देवतात्वे प्रमाणिः । केयाव्याकरणान नु शिष्टापी साशयः । सिद्धांतमाह तु
द्देश इति । त्वक्तमानद्व्योद्देशाकर्मत्वं देवता ... ... त्वेन द्वितीयानन्वयान्नतयोश्चतद्र्सर्थः । उद्देशांतेयागं
मो चेवास्यांतरेण विहिते क्रमप्रकरणाभ्यां मांत्रवर्णिको विष्णुर्देवता प्राप्तस्य लक्षणया यमनुवादो विष्णुं यजतीति । न ह्यहेतुस्त्या ।

नन्वेवमप्यूहश्चेति मंत्राधिकरणोक्तानां रूढ्दर्शनानां का गतिरित्यत आह तस्मादिति। लक्षणया प्रकाशनमेव याज्यादिष्वग्न्यादेरत्र
तस्मादत्रैवं नोह इत्ययमेव न निषिध्यते॰

दोष। स्तस्मादारादुपकारकाः प्रयाजाः॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥प्रकृतौय
थोत्पत्तिवचनमर्थानां तयोत्तरस्यां ततो न प्रकृति तादर्थ्ये वा कार्यत्वात्॥ मंत्राणामिदानीमूहोच्यते। अग्नये
जुष्टं निर्वपामीति व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इत्येतौ मंत्रौ किं सूर्यादिषु नीवारादिषु चोदितव्यावुत नेति संश
ये। प्रकृतौ यादृशो मंत्रश्चोदके न हि तादृशः। प्राप्यते विकृतौ तस्मान्नोहस्तत्राव कल्प्यते। ननु कार्यद्वारेण मं
त्राः प्राप्यंते कार्यं चास्य वीर्यदेवताप्रकाशनं नाग्निस्वरूपप्रकाशनमित्युक्तं फलदेवतयोश्चेत्यत्र तस्माद्दिहापि
सूर्य एव प्रकाशयितव्यः न चाग्निपदं तत्प्रकाशने समर्थमिति सूर्यपदं प्रक्षेप्तव्यं। उच्यते। सत्यं सूर्य एव प्र
काश्यः स तु चोदकप्राप्तेनाग्निपदेनैव गुणवृत्त्या प्रकाश्यते। तद्यथैंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वचनादिंद्रपदेनै
व गुणवृत्त्या गार्हपत्य उपस्थीयते। तथेहापि प्राकृतस्याग्निवापद युक्तस्य मंत्रस्य सूर्यप्रकाशनाय चोदकेन वि
नियुक्तत्वात्तेनैव सूर्यं प्रकाशयिष्यामः। अन्यथार्थवशेन मंत्राणामन्यथाभावो यस्त्प्रकृतावग्निः प्रकाशितो विकृतौ
सूर्य इति। ननु पठितपदोद्धारः पदांतरप्रक्षेपश्च युक्त इति प्राप्ते निधीयते। प्रकृतौ यादृशं रूपं मंत्राणां हि विव
क्षितं। तादृगेवातिदेष्टव्यं विकृतौ नाविवक्षितं॥१॥ प्रकृतावग्निपदं न स्वरूपविवक्षया पठितमग्निपदयुक्तो मं
त्रः कथं नाम स्यादिति। यदि ह्येवं भवेत्ततस्तेनैव यथाकथंचित्प्रकाश्येत सूर्यः। देवतावाचिपदविवक्षया त्वि
दं पठितं देवतावाचिपदयुक्तो मंत्रः कथं नाम स्यादित्येवमभिसंधायाग्निपदं पठितं तस्यैव प्रकृतौ देवतावाचि

कृतौ नान्यादि रूपं विवक्षितं प्रकृतौ पठितमपीत्यत आह तस्यैवेति। भावकरणो गार्हपत्यवशादेंद्रोपि मं
पदे
त्रो वि नियुक्तव्यः स्यात् तस्माद्देवतानामेव
मंत्राणामन्यथा ५

रा म
२०

नन्वेवं सुतरां तदेव विवक्षितं स्यादत आह अवश्यं चेति। विधिशब्दस्य मंत्रत्वेऽभावस्यात्तेनचोदनेति दार्शमिक न्याये नापठितम पिअ
ग्निपदम वेदवता प्रकाशनायोऽयं मित्यर्थिकत्वान्न तत्र पाठस्यता यं कल्प्यमित्यर्थः। किमर्थं तर्हि न पाठ इत्यत आह अतइ
ति। तद्रूपं देवता वाचिपदयुक्तमंत्ररूपत्वे नोपमंत्रे देवता वाचिपदद्वयोर्ज्यं तद्वय पाठोऽपि अग्निपदमेव स्यान्न पठितस्य
त्वात्। अवश्यं हि देवतापदयुक्तमंत्रमधिगिन्गा समाने राग्निपदमेवाध्येतव्यं अतस्तद्रूपविवक्षया ग्निपदं प
ठितं तथा दृष्टार्थं भवति। स्वरूपविवक्षायां त्वदृष्टार्थं तैव स्यादेवं विकृतावपि देवता वाचिपद युक्त मंत्रप्र
योगस्त्वकर्त्तव्यः न चाग्निपदस्य ताद्रूप्यमस्ति अतः स्वर्यपदप्रक्षेपः॥ एवं व्रीहिपदमपि हविः प्रकृति द्रव्यवा
चिपदाभिप्रायं न स्वरूपाभिप्रायमिति नीवारादिषूहसिद्धिः बहुषु तद्धा विषु संस्तुवीघादि पदमेव पठितं
तो नियमादृष्टमात्रं कल्प्यते अवघातादिवत्स्वरूपं त्वलक्षणीयसाधन विशेषवाचिपद विवक्षया प्रयुक्तं दृष्टा
र्थत्वात्तस्मादूहे ऐंद्रीतुस्वरूपेणैव गार्हपत्ये विनियुज्यत इति विषमयं॥ ॥ जातिनैमित्तिकं यथास्थानं॥
कचिच्छ्रूयते पौंडरीका [illegible] त्तिबर्हीषि भवंतीति। प्रकृतावस्ति बर्हिर्मंत्रः दर्भैस्तृणीत हरितैरिति तत्र दर्भशब्द
स्थाने पुंडरीकपदमूहितव्यं सर्वत्रैव न्यायेन हरितपदस्थानेऽपि किंरक्तपदमूहितव्यं नेति संशयः। दर्भशब्देने
व सिद्धे प्रकाशनेहरितातिधानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्माद्विकृतावपि हारित्यमेवादृष्टार्थमभिधातव्य [illegible]
व्यमित्यनूहः। स्यादेवं यद्यदृष्टार्थं स्यादनेनापि तु गुणद्वारेण स्तरणद्रव्यमेव प्रकाश्यते। अर्थाभिधानपर
त्वान्मंत्राणामतः पुंडरीकाण्यपि स्वगुणद्वारेण प्रकाशयितुं रक्तपदं प्रयोक्तव्यं॥ ६॥ लौकिके दोषसंयोगादप
वृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्याद्भागित्वात्॥ प्रासंगिकमिदमधिकरणं। यच्चैकं पशुमुपस्पृशेत् लवणं तेवा
याइति ब्रूयात्। यदि होरणं तोतवाय इति। यदि बहून् स्पृशेत् तेवायवइत्यादिवाक्यं लिंगदर्शी नं त्वेन सर्वाधिकरणा
र्थं हरितपदमित्यनूहः स्यादिति गुणमात्रप्रकाशनपर्यवसानेन तद्विनियोगाद्वैयर्थ्यं स्याद्गुणद्वारा तु गुणिप्रकाशने दृष्टम
या जनसातिना दृष्टं कल्पनं चवेय त्वं [illegible] प्रकाशनं [illegible] वि [illegible] त्या पारेहित यथास्यात [illegible] लुक्तं वा व्यवस्था
नाधिकरण्याद्युगपदेवोभयोः प्रकाशनात् अगत्वा रूणा विकरणे [illegible] क [illegible] युगपदेवाहितं न कर्म

एवाधिकरणेनूहलिंगमिदं वचनेनोहविधानादिति एवं च पशुकेनानूहलिंगमयं विधिर्बहूनामं ज्ञाणोविषयानि यमार्थत्वादिति प्रसंगादुक्तस्यो च्चरीत्याक्षिप्य समाधानात्प्रासंगिकसंगतेरित्याशयः ॥१

प्रस्तुतं । तत्रेदं विचार्यते किं वैदिके यूपोच्छ्रयणादि विषये स्पर्शे प्रायश्चित्तं उत लौकिके उतोभयत्रेति विशेषाश्रवणाद नियमः प्रकरणात् फलकल्पनापरिहाराच्च वैदिक एवेति प्राप्ते । उच्यते । दोषनिर्हरणाय इदं प्रायश्चित्तं विधीयते दोषश्च प्रतिषिद्धस्य स्यात् प्रतिषेधश्च लौकिके यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुंचते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य इति प्रतिषिध्यपश्चादिदमुच्यते यद्येकमित्यादि प्रतिषेधश्च रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधानर्हत्वात् प्रतिषेधानुष्ठानेऽन्यस्य वा यो सक्तेः प्रतीकारापेक्षायां प्रायश्चित्तविधिरपेक्षितार्थो भवति तस्माल्लौकिके प्रायश्चित्तं ॥ ॥अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्चतेनान्यस्य॥ अग्नीषोमीयपशावेकवचनांतः पाशमंत्रः अदितिः पाशं प्रमुमो[illegible]तमिति । तथा बहुवचनांतोऽदितिः पाशान्प्रमुमो[illegible]तानिति तयोरग्नीषोमीयनिवेशमुपरितनेऽधिकरणे वक्ष्यति । तयोर्द्विपशुके पशुमे त्र्यश्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमित्यादिषु चोदके न प्राप्तयोर्भवति संशयः । किमेकवचनांतस्य प्रवृत्तिः बहुवचनांतस्यानूहेन प्रवृत्तिरुत बहुवचनांतस्य प्रवृत्तिरेकवचनांतस्योहेन प्रवृत्ति । रथवोभावपि यथायथमूहेनानूहेन च प्रवर्तेते । किंवोभयोरपि द्विवचनोहितयोः प्रवृत्तिरिति । तत्रैकवचनस्य प्रकृतौ समवेतार्थाभिधायित्वेन विकृतावपि द्विसंख्यावत्त्वं विकारः स्यात् बहुवचनस्य त्वेकस्मिन्नसमवेतार्थाभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद्विकृतावपि तथैव संभवादनूहः । न चाविकारसंभवे विकारो युक्तः तस्मादेकवचनांतस्य प्रवृत्तिरितरस्य त्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः । सकलाभिधानसंभवे विकलाभिधानमन्याय्यं तस्मात्संख्याविशिष्टपाशप्रकाशना

सकलेति । प्रकृतौ पक्षेपि कर्मसमवेतस्य संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनसंभवेनैकवचनाविवक्षान्याय्या तथा विकृतावपि तादृशप्रकाशनसंभवेन विकलाभिधानमविहृतबहुवचनांतेन न्याय्यमित्यर्थः ॥ एकवचनांता[illegible]कार्यमुखत्वात्कार्यस्य च प्रकृतिवदभिधानस्य क्रमेवरेणासिद्धिरित्याह तस्मादिति ॥१

कौ०प्र

कौ० ७

राम २१

कस्मिन्विकल्पाभिधानं तदाह बह्वीति। द्वयोरपीति। प्रकृतोपाक्षिकस्यैकत्वाभिधानवत्पाक्षिकविकल्पाभिधानस्यापि मंत्रस्यानवलेनशास्त्रार्थ
त्वात्कार्यमुखे नैकवचनांतस्य वबहुवचनांतस्यापि विकृतावतिदेशस्यावर्जनीयत्वात्प्रकृतिवद्विकृतावपि प्रसङ्गे तेनैकवचनांतेन सकला
भिधानं अन्यहितेन च बहुवचनांतेन विकल्पाभिधानमित्याशयः। एकवचनेन शक्यस्यैव तत्राभिधायि बहुवचनम् ... विलक्षणत्याशयेनाह

र्थमेकवचनांतस्यादिनस्यप्रवृत्तिः बहुवचनांतस्य त्वविवक्षितसंख्याकपाशमात्रप्रकाशनेनासमग्रा
भिधानत्वादप्रवृत्तिरिति द्वितीयः पक्षः। द्वयोरपि वोढके नप्रामयोर्थयायथमूहेनानूहेन च विकल्पेन प्रयो
गइति तृतीयः। गह्लीमरत द्वयोः प्रवृत्तिरिति न तु बहुत्वन स्यान्नूहस्तदपि द्वयोरसाधुत्वादूहितव्यं। प्रकृ
तावेकस्मिन्पाशे छंदसि बहुवचनस्य प्रयुक्तत्वात्तथैवांगीकृतं। न त्वेवं द्वयोः प्रयोगः छंदसि दृष्टः। तत्रासमृद्ध
प्रत्ते प्रयोगे सत्यसाधुप्रयोगासंभवात् द्विवचनं प्रक्षेप्तव्यं। तस्मादुभयोरूह इति सिद्धांतः॥ ॥विप्रतिपत्तौ वि
कल्पः स्यात्समत्वाद्गुणेत्वन्यायकल्पनैकदेशत्वात्॥ पशावग्नीषोमीयेपाशमंत्रावेकवचनबहुवचनांतौ।
तत्र बहुवचनांते संदेहः। किं प्रकृतावेवाग्नीषोमीये निविशते उत बहुपाशके षु पशुगणे प्रयुक्ष्यत इति। एकस्मि
न्बहुवचनस्यासमर्थत्वादुत्कर्षप्राप्ते निधीयते। प्रकृत्यर्थस्य पाशस्य विमुक्त्यर्थस्य कर्मणः। उभयोः प्रकृतौ वा
वान्नोत्कर्षस्यावकल्प्यते।१॥ पाशप्रातिपदिकार्थान्वितं विमुक्त्यन्ति द्विकर्मकारकं प्रकृतावपि पाशकर्म तं
कोन्मोचनाभिधानेन संभवन्नोत्कर्षं सहते। संख्यामात्रं त्वसंभवदपि गुणत्वान्न प्रातिपदिकं प्रधानभू
तं कारकं वा लघुकर्तुं। अपेक्षितार्थे हि संख्या पाशकर्माभिधानमात्रेण व्यवहारसिद्धेः। अतो निर्देशमात्रार्थं ब
हुवचनं कर्ममात्रं त्वत्र विवक्षितं। अतो पि न संख्यावशेन मंत्रोत्कर्षः। बहुवचनस्यत्वेकस्मिन्प्रयोगो व य
वबहुत्वादि प्रायेणच्छांदसः॥ ॥अहर्वत्तविकारे प्रदेशात्प्रतीयते॥ दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसन्नह्येति
मंत्रः। किमेकद्विबहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु सर्वेष्वविकारेण प्रयोक्तव्यः उत द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्विवचन

बहुवचनम... तथैव द्वयोरसाधुत्वादिस्मिन्प्रकृतावप्येकस्मिन्बहुवचनस्यासाधुत्वमाशंक्याह प्रकृताविति। अस्यार्थो बहुत्वमिच्छन्कस्मिन्बहु
वचनमित्यर्थः। नन्वनेनैव स्यात् ... द्वयोरपि बहुवचन ... अस्मदादृशो भ्रेति ... द्वयोर्बहुवचनमि
तिनियमार्थो।

य धाया या नित्य आवयवात्मनो बहुत्वान्चयएवं पत्नीमिति समाम्नानात् एकत्वान्वयदर्शनेन तु सर्वप्रयोगाणां समानविधानत्वेपि द्वि
त्वं मन्त्रे पत्नीमेवाय याश्री हिपदानुरोधेन नयवचने प्रयोगे एवं पत्नीमजोपी साशीको निरस्यति ७ प्रातिपदिकवले नैकपत्नीप्रयो
त्वेकत्वो विवक्षित्वात् संख्या चेति

बहुवचनाभ्यामूहित व्यमिति संशयः। तत्रैकपत्नीके समवेताभिधायित्वसंभवान्नैकवचनमन्याख्यनिगदत्वस्मा
त् द्वित्वबहुत्वयोरूहः। नैतदेवं यद्येकपत्नीप्रयोगाभिप्रायमाम्नानं स्यात्तत एकवचनस्य समवेतसंख्या
भिधानरूपस्य संप्रतिपन्नरूपत्वात्समवेतसंख्याभिधानमिह विवक्षितमेकवचनरूपं मे त्व विवक्षि
तमिति कृत्वा द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे समवेतसंख्याभिधानार्थमूह्येत। सर्वप्रयोगाणां तु समा
नविधानत्वात् सर्वाभिप्रायेणेदमाम्नातं द्वयोर्बह्वीषु चैकवचनस्य संप्रतिपत्यभावान्न समवेतसंख्याभि
धानरूपेण प्रयुक्तमिति शक्यमध्यवसातुं निर्देशमात्रार्थं तु एकवचनम दृष्टार्थं चैकत्वमभिधातुं प्रयुक्त
मित्यापद्यते। ततश्च द्विबहुपत्नीके प्रयोगे एकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यविकारः। नचैकवचनानुरोधेनै
कपत्नीप्रयोगे मन्त्रो नान्यत्रेति वक्तव्यं। पाशवत्प्रातिपदिकवलेन सर्वत्र प्रयुक्तत्वात्। संख्या चाविवक्षितत्वेनानै
कपत्नीकात् प्रयोगान्मन्त्रं व्यावर्त्तयितुमसमर्था तस्मात्सर्वत्राविकारेण प्रयोगः॥ ॥ विकृतौ चापि तद्वचनात्॥
विकृतौ पत्नीशब्दः किं द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोः ऊहितव्यो नेति संशये प्रकृतौ द्वयोर्बह्वीषु च पत्नीषु
एकवचनाम्नानसामर्थ्यात्तत्र प्रयुक्तं विकृतौ त्वाम्नानाभावात् द्विबहुत्वयोरेकवचनमसाधुत्वान्न प्रयोक्तव्यं त
स्मादूहः। नैवं निर्देशमात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचनं न तत्समवेतसंख्याभिधानार्थमित्युक्तमतो विकृतावपि तथै
व कर्त्तव्यमित्यनूहः। न चासाधुत्वं द्वयोरेकवचनस्य छांदसत्वात्। पाशे तु द्वयोर्बहुवचनप्रयोगस्य छांदसत्वा राम
भावादसाधुत्वं स्यादिति विशेषः॥ ॥ अध्रिगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत्॥ तृतीयेध्याये संस्थापशवः २२

x द्वि...

समानविधानादिति सर्वपक्षे समानविधानत्वं यदुक्तं तस्येदं प्रयोजनं सर्वाधिकरणसिद्धमनेन सूत्रेण कथ्य
ते यदा समानविधाना[redacted]स्तदा कथ्या षोडश्यादिषु
द्विबहुपशुकेपि सवनीयगणे प्रवर्त्तमानः प्राप्स्यादित्यध्रिगुप्रैषगतस्यैकवचनान्तः शब्दः पत्नीशब्दवद्देवनो
द्वितव्यः विकारपक्षे तूहितव्यः। ननु समान विधानत्वे यथा प्राप्स्या इति पुल्लिंगनिर्देशात् सारस्वत्यामप्र
वृत्तिस्तथैकवचननिर्देशाद् द्विबहुषु प्रवृत्तिः स्यान्नैवं पुल्लिंगस्य मेष्यामत्यंतासंभवात् युक्ता निवृत्तिरेक
वचने तु प्रतिव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण गणेपि संभवान्नात्यंतानुपपत्तिः। पा नितिबहुवचनमिवाव शा० ६
यवाभिप्रायेणोपपन्नमिति नेतव्यं। अपि च जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनं बहुषु वैकवचनं स्मर्यते
अतोपि न वचनयोरनुपपत्तिः लिंगं त्वन्यलिंगे स्यंतानुपपन्नमिति वैम्यं॥ ॥प्रतिनिधौ चाविकारात्॥ ५८
श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहीणां मेधसु मन स्यमान इति व्रीहिशब्दः किमूह्यो
नेति संशये नीवारादिषु व्रीहिशब्दस्यासामर्थ्यादूह्यः प्राप्नोत्युच्यते। यद्भि नीवारा व्रीहिवत्साधनं भवेयुस्त
तस्तत्प्रकाशनार्थं नीवारपदं प्रक्षिप्येत। न त्वेवं। किं तर्हि नीवारगतायै व्रीहित्वंशास्तत्र साधनमित्युक्तं तेच
व्रीहिगता इव नीवार ताः अपि व्रीहिशब्देनैव शक्यं ते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोगः॥ ६८॥ संसर्गि
षु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात्॥ उपोतिष्ठो मेऽग्नीषोमीये पशावध्रिगुप्रैषः तत्र संसर्गिणोर्थाश्चक्षुरादयः
सूर्यं चक्षुर्गमयतादित्यादयस्ते द्विपश्वादिषु पशुगतेषु किं द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहितव्या नेति संश

ये। संसर्गिणां तेजः प्रभृतीनां स्वतः संख्याव्यवहाराभावात् औपाधिको ऽद्व्यवहारः तदिह चक्षुः शब्द
स्य तेजोवचनत्वादसति स्वतः संख्यानासंके धिष्ठानापेक्षत्वे च तयो[illegible]द्वित्वे न द्विवचनप्रसंगात्
पञ्चत्वोपाधिकमेकवचनं। अस्य शब्देन च पञ्चो रूपात्तत्वात्तदुपाधिकमेव विज्ञापयते। अतः पञ्चत्वेदं पञ्चसंख्या
वशेनोह इति प्राप्ते। उच्यते अधिष्ठानान्निर्गतं तेजः प्रदीपप्रभावदेकीभवतीति तदभिप्रायादेकवचनं नत्वौ
पाधिकं न वा धिष्ठानाभिप्रायं चक्षुःशब्दस्तयोः सूर्यगमनासंभवात् द्वित्वात् यमयोरेकवचनानुपपत्ते
स्तस्मान्निर्गततेजोऽभिप्रायं बहूनामपि च पञ्चानां संनिहितानि निर्गतानि चाक्षुषाणि तेजांसि अनेकप्र
23 दीपप्रभावदेकीभवन्ति तस्माद् नोहः॥ ॥एकप्रत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यादसर्वविषयत्वात्॥ न
चैवमेकधा स्यत्वं च माघृतादिति श्रूतं। तत्रैकधा शब्दः पञ्चगणे पुरुषमविकारेण प्रयोक्तव्य उताभ्यासेनाभि
कर्तव्य इति संशयः॥ तदर्थमिदं विचार्यते किं प्रकृतो येन प्रकारेणाभिधानं कृतं तेनैव प्रकारेण विकृतावपि
कर्तव्यमुतान्यथापि संभवति। तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात् त्वचः साहित्यादभिधानं संभवतीत्येकप्रयत्नसाध्य न ५
त्वमेकधाशब्देनोक्तं नावयवशः आच्छोतां किं त्वेकधा एकेन प्रयत्नेनेति। तथापि विकृता वार्षचोद[illegible]नुग्रह का ४
हायवक्षीनां त्वचां देशातः कालतो वा साहित्यमेकधा गाः पाययतीति वदन्निदं द विकारेणैव त्वगाच्छेदनं प्र
काशयिष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः। प्रकृतो यदंशद्वयस्य या दृशोऽर्थो [illegible]रूपितः। तादृगेवातिदेशेऽपि स हि कार्यपरो यतः। राम
कार्यप्रधानो ह्यतिदेशो न शब्दरूपपरः तेन [illegible]प्रकृतमेकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रत्येकं त्वचामभिधानमेकधेकधे २३

स्पर त्रिर

त्सेवमभ्यसितव्यं॥ ॥मेधपतिं त्वां स्वामिं देवतस्य समवायात् सर्वत्र च प्रयुक्तत्वान् स्याच्चान्याय्यनिगदत्वात् सर्वत्रैव वावि
कारः स्यात्॥ ॥ तत्रैव वक्ष्यते । उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति । के पुनः चित्तु मेधपतय इ मेधमिति । त
त्र चतुर्द्धा संशयः किमुभयोर्विकृति स्याद् विकारः । उत द्विवचनस्य देवतापरत्वं हः एकवचनस्य तु यजमानपरः । अथ वोभ
योर्यजमानपरत्वं । अथ वोभयोरपि देवतापरत्वम् इति । तत्र मेधपतिशब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यजमानो देवताभूतो वा
ग्नीषोमौ उभये प्यभिधीयंते तेन द्विवचनमेकवचनं चोभयमप्यन्याय्यनिगदं तस्मादन्हइति प्रथमः पक्षः सं
भवत्यर्थवत्वे नान्याय्यनिगदता युक्ता तस्मात् द्विवचनांतो देवतावचनस्तेनासौ देवता विकृष्यावूहितव्या एकव
चनांतस्तु स्वामिवचनः स्वामिविकृष्यावृत्ति द्वितीयः एको यं मंत्रः शाखाभेदेन किं विद्भिन्नः समाम्नातस्तत्र यज
मानपरत्वे मेधपतये यो मेधस्तमाशासाना इति संबंधः देवतापरत्वे मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना इति नेदमेकस्य स
वाक्यस्य वचनव्यक्तिद्वयं संभवति तस्मादुभाभ्यामपि यजमानस्य देवताया वा नियमेनाभिधानं । तत्र देव
तापरत्वे सत्यग्नीषोमयोर्द्वित्वात् एकवचनमनुपपन्नं स्यात् । यजमानपरत्वे तु द्विवचनं पत्न्यभिधानपरत्वेना
वकल्पते तस्मादाशासाना इत्यपेक्षा भवति तत्र मेधपतिभ्यामाशासाना इत्यपेक्षितार्थस्मरणाय संबध्यते तेन च
यजमानायासा× स्वामिपरावुभावपि स्वामिवशादूहितव्याविति तृतीयः सिद्धांतस्तु मेधमाशासाना इत्यत्र के किमर्थमा×
वाशास्यते तस्यैव हि सः देवताभ्यामाशास्यते तस्माद्देवतावचनं मेकवचनं तर्हि कथमग्नीषोमयोरुभयोर्व्या
सक्तं देवतात्वं तेन देवतात्मनातयोरेकत्वात्तदभिप्रायमग्नीषोमौ देवते तिवत् । द्विवचनं त्वधिष्ठानापेक्षं । तेन द्विव
चनमधिष्ठानसंख्यावशादेकवचनं देवतासंख्यावशाद्विकृतिष्वूहितव्यमिति॥ ॥ नियमो वा बहुदेवते विकारः स्यात्॥

तत्रेति मेधपतये मेधपत्यर्थी यो मेध इति तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा [illegible] त्वा आशास्य इत्याद्य वचनव्यक्तेरर्थः देवतापरत्वे तु
तत्संबंध एव वासिद्धत्वादाशास्य इति द्वितीयवचनव्यक्तेरर्थः । तेनोभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरन्याय्यमित्याह तस्मादिति ७

वैश्वदेवादिषु बहुदेवत्येषु पशुषु द्विवन्निगदस्य मेधपति शब्दे स्याहोऽसंदिग्धः। एकवन्निगदोचित हृदेवो त्येकवच
नांतहा तु निवृत्ते नेऽउताविकारेण प्रवर्त्तत इति चिंतायामेकवचनस्य बहुषसामर्थ्यादूहो देवतारूपैकत्वात्तु प्रकृतिवद
नूह इति सर्वाधिकरण प्रयोजनमात्रमिदमधिकरणं न तु किंचित्सातिपाद्यमस्ति। यद्वोत्तराधिकरणोपोद्घातत्वेन पू
र्वाधिकरणसिद्धमेवानुकीर्त्तितं॥ ॥अर्थांतरे विकारः [illegible]वता पृथक्त्वादेकाविसमवायात्स्यात्॥ आग्नेयः कृष्णग्री
वः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्य इत्यादिषु पशुगणेषु किमेकवन्निगदस्याविकार उत विकार इति संशये। गणे त्रिपा
येण सर्ववदन्नूहं मन्वानस्योत्तरं। देवतात्मन एकत्वादविकारः पुरोदितः। तद्वपशस्य तु छिन्नत्वे कोनामोहं निवार
२५येत्॥ ॥इति श्रीशास्त्रदीपिकायां नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ॥षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृति
त्वाद्गुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारो हि तासामकार्त्स्न्येनाभिसंबंधो विकारान्नसमासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः॥ \\
तत्रैव। षड्विंशतिरस्य वंक्रय इति श्रुतं तद्धि पश्वादिषु पशुगणेषु चोदकप्राप्तं यथासंदिह्यते। किं षड्विंशतिर
स्येत्येषु त्रयपदाभ्यासः। उताविकारेण प्रयोगः। उत षड्विंशतिपदगतमेकवचनं द्विवचनबहुवचनाभ्यामूहि
तव्यमथवा स्येत्येतत्पदमस्यासिर्ताव्य माहोस्वित्सर्वपशुगतावंक्रीः समस्यतासामि[illegible]व क्तव्येति। तत्र षड्विं
शति संख्यायात्रस्य पदाभिधेयस्य पशोर्यः संबंधस्तत्प्राधानमिदं वाक्यं। ततः प्रति पशुतत्संबंधं प्रकाशयितुं
षड्विंशति पदमस्य पदं चाभ्यसनीयं त्रय मेवात्र प्रधानतः पूर्वपक्षः। इतरे तु संरुवमात्रेणोपन्यस्य दूष्यंते॥
तत्र द्वितीयः पक्षः अकरणाभ्र तो यमदृष्टार्थो मंत्रः तस्माद विकारः। तृतीयस्तु यद्यप्यकरणं तथापि विशामि
हत्याम न्यूनावदानोद्धरणाय पार्श्वयोः साकल्यं स्मारयन्न पार्श्वं स्वजन्न षड्विंशतिसंख्याप्राधान्येन प्रकाश्या

तेनह्वयोः पश्वोः षट्त्रिंशतिसंख्यांप्रकाशयितुं षट्त्रिंशतीअनयोर्वंक्रय इति। ननु षट्त्रिंशतिशब्दे संख्याप्रधाने संख्ये
येषु [illegible] वंक्रीषु षष्ठी स्यात्सत्यं यथाग्निहोत्रे वंक्रीणां प्राधान्ये संख्याशब्दस्य लक्षणया सामानाधिकरण्यं
तथा संख्याप्राधान्ये वंक्रिशब्दो लक्षणया संख्यासामानाधिकरण्यं प्राप्स्यते। चतुर्थस्तु पशुप्रधानमिदं। सं
हितेचोदितः। संख्यात्वचोदिता तस्मात्पश्यंतादिधेयः पशुरेवात्र प्रधानं तद्विशेषणं संख्या वंक्रयस्त्वषट्त्रिंशति
वंक्रिकोयं पशुरिति। तत्रश्चैवैकं पशुं भेदेन प्रकाशयितुमस्य पदमभ्यसितव्यं। सिद्धांतस्तु। वंक्रीयत्ताप्रकाश्ये
हपार्श्वसाकल्यसिद्धये। ताइति प्रतिनिर्देशादपि तासां प्रधानता।१। वंक्रयोत्र प्रधानं ता एव षट्त्रिंशतिशब्देन यत्त
याप्रकाश्यंते अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतोतिवचना। यद्यपि पशुश्चोदितस्तथाप्यसौ हृदयाद्यवद्वारेणैव साधनं
नसाक्षादितिवक्ष्यामः तस्मात् वंक्रयः प्रधानं तथा च ता अनुद्येश्याश्चावयतादिति तासामेवोक्तस्त्र प्रतिनिर्देशाउद्दृ
रणं चोच्यते। पशुप्राधान्ये हितमितिस्यात्। संख्याप्राधान्ये तामिति तस्माद्वंक्रीयत्तापरत्वात्समस्यासन्निधानं। ननु
यद्यपि वंक्रीयत्तापरमिदं तथापि प्रतिपशुभेदेन वंक्रीणामुद्देशाद्भेदेनैव पशोर्वंक्रयइयत्तया वक्तव्या इति षट्त्रिंश
तिपदाभ्यासस्स्वन्याय्यस्तथा चाश्वलायनादयो यत्रास्तु त्रकाराम न्यंते। नेति भगवान् जैमिनिः। सहिमन्यते य
थैव प्रकृतौ द्वयोः पार्श्वयोस्त्रयोदशसु त्रयोदशसु वंक्रिषु पृथक्पृथगुद्दीयमानास्वपि समस्तानामेवेयत्तो
क्ताषट्त्रिंशतिरस्य वंक्रय इति तथा विकृतौ षट्सु द्वारत्ने दमतंत्रीकृत्य प्रयोगसमवेत समस्तवंक्रीयत्ता मंत्रेण
प्रकाशयितव्या तस्माद्द्विपंचाशदनयोर्वंक्रयो ष्टसप्ततिरेषां वंक्रयइति समस्तासन्निधानमेवन्याय्यं॥ ॥अश्व

नाप्यरु.मतोत्र कोटिक मेक मेवाधिकरणं किमभ्वस्य वैशेषिकी अगेव.तपरगोमृगयोः समासः उतनेव वैशेषिकी अक द्विगुमा हू नएवा
ध्रियुरन्यः षट्त्रिंशतिशाइ वानम्येः इतरयोः सर्वदसुमासेनान्यो द्विगुः किं वा सर्वधामेव समास इति। आद्यएवं पक्ष सन्ने वेदइगिनस्त्र क्षिप्याह
तत्रेति। तदेतदेव मं. वैशेषिकवचने रिएवं पक्षितसमास एवेति चसिद्धां तिनेवशेषिकवचनं नेति सिद्धांतो वाच्यः तत्रो न्याय्य प्रकरणोपा
स्यचेतुस्त्रिंशत स्य वचनाद्वैशेषिकं॥ अश्वमेधे श्रूयते अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्या इति त अश्वस्य चतुस्त्रिं
शद्वं क्रय स्तत्र वैशेषिकोमि [illegible] त्रः पठितः चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वंक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेतीति। त
त्रेदं वचनमाम्नतिन चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति। तत्र भाष्यकारोऽश्वस्य चतुस्त्रिंशदित्येवमादि
सूत्रं पंचकमेकाधिकरणत्वेन व्याख्यातवान्। वार्त्तिककारस्त्वेतत्सूत्रं पृथक् कृत्य प्राप्तिसूत्रत्वेनाधिकरणांतरत्वे
नव्याख्यातव्यमित्युक्तवान्। तत्राधिकरणांतरमेवं द्रष्टव्यं। वैशेषिकाम्नवः प्रतिषेधोयं न चतुस्त्रिंशदिति। ब्रू
हूतमेवेति। तत्र पाठप्राप्तं वैशेषिकं गिरापदं वत्सत्यक्षवचनबलान्नित्यवद्बाधित्वा प्राकृतमेवाध्रिगुवचन
गिरापदं व सर्वदा वक्तव्यमितिप्राप्ते ब्रूमः इरापदं हि प्रत्यक्षेणावचनेन गिरापदस्थाने विहितं युक्तं यत्पाठ
प्राप्तं वैशेषिकं गिरापदं बाधते तस्मिन्बाधितेनुवादएव गिरापदं प्रतिषेधं नत्वेवमिद षड्विंशतिरित्येव
ब्रूयादित्येवकारोपहतविधिशक्तित्वात्कृतस्य विधौ समर्थः। अतोत्र न चतुस्त्रिंशदित्येव प्रतिषेधं विध
ते। तस्मिंश्च प्रतिषिद्धे षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति चोदकप्राप्तानुवाद एव। न त्वेवं गि[illegible]रापदप्रतिषेधा 25
दिरापदं प्राप्नोतियेनान्यथेत तस्यापि विधौ वाक्यभेदः तेते नं त्रेरापदविधिरेव वाक्यार्थः। इह तु प्रतिषेध एव विधे
यः स च प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्च न शास्त्रमंतरेण संभवतीत्यतो वश्यं वैशेषिकवचनस्य प्रापकं प्रकरणपाठमनुमि रामं 25
तं वा कल्पलाघवाय काममंगी क्रियतां अंगीकृते चास्मिन्नुभयोर्विधिप्रतिषेधयोः शास्त्रत्वाविशेषाद्विकल्पः
मितिदश्चिरोधश्चउत्तरसूत्रे चतुश्रद्वाशद्वचारत्वा न प्राप [illegible] तंत्र ममाप्तिस्स मतत [illegible] तायोरिवैशेषिकवचन
प्राप्नोति नियतत्वादुतानियते तिविचारोत्र [illegible] तेन न्याय्य सांशयनाद्यवोर्निंकितिवैशेषिकवचनप्राप्तावपि विचारएवेयस्स
योः संभवाद्विचारे तत लिन

एवकारस्य विधिप्रतिबंधकत्वमुपपादयति एवकारेति। एवकारस्योपपदानर्थक्या नन्वर्थो न्यनिवृत्तिर्विधेया· कुतो न्यादित्यपेक्षायां अन्यश
दार्थप्रतियोगिसमर्पणेनैवकारस्य समर्थित्वात् तत्पदस्यार्थ एवकारार्थविशेषणं भवती त्युपसर्जनत्वेन नैतस्य स्वयं विधिर्न्नान्वीयतइत्यर्थः तत्रेदमा
नर्थक्यं कर्त्तव्यतयोरेवकारार्थविशेषणत्वमुक्तं तत्र दर्शितेन षड्विंशतेः तत्र विधिविशिष्टस्य विशेषणत्वेन विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि विशेषणत्वाद

तस्माद्वैशेषिकवचनमपि कर्त्तव्यं॥ ॥ तत्प्रतिषिध्यप्रकृतिर्निर्युज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् तत्रैव संशयः। किं
मश्वस्य पठितमेव चतुस्त्रिंशद्वाक्तिनद्गतिवैशेषिकं कर्त्तव्यं उत प्राकृतमपि यदि प्राकृतं तदापि किंतु परगोमृगयो
रश्वस्य च समस्य वचनं षड्विंशतिरेषां वंक्रय इति उत तत्परगोमृगयोः सामासिकं वचनं कृत्वाश्वस्य षड्विंशति
रस्य वंक्रय इति एवमयथार्थमधिगुवचनं कर्त्तव्यमिति। तत्र न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादि
त्यनेन पठितो याम वर्त्तिगिरापदव चतुस्त्रिंशदितिपदं प्रतिषिध्य षड्विंशति पदं मिरापदवन्निक्षिप्यते न त्वयं
समाम्नातायाश्चः प्रतिषेधस्तस्मात् सेवषड्विंशतिपदयुक्तावक्तव्येतिचोदकप्राप्ताधिगुवचनस्य निवृत्तिरिति
प्राप्तउच्यते। एवकारोपबद्धत्वान्न षड्विंशतिचोदना। चतुस्त्रिंशन्निषेधे वचनानुवादोस्य संभवी। अश्व एव निषेधा
तस्तथा सतिच चोदकात् प्राप्तं षड्विंश तिरिति ब्रूयादित्यनुकीर्त्यते। न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्षड्विंशतिरित्येव
ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं तेनैकोत्र विधिरितरोनुवादः तत्र यदीरापदवत् षड्विंशतिर्विधीयेत ततश्चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधो
गिरापदप्रतिषेधवदनूद्येत न तु तत्र षड्विंशतिपदमिरापदवत्कं पं विधातुं एवकारोपबंधात् एवकारार्थविशेषणं
हि ब्रूयादिति न स्वयं विधिक्षममेव कारार्थश्चनिवृत्तिस्तस्मात् षड्विंशतिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिरिह विधीयते एवं
रूत्वोद्वेयमिति तु शङ्कोतिविधत्तुमिति विशेषत्तेन चतुस्त्रिंश [illegible] प्रतिषिद्धे त्र विधीयते तद्यदि पदमात्रं
प्रतिषिध्येत न षड्विंशतिपदमनुवदितुं शक्यते शास्त्राभावात्। न हि पठितायां न्यचि चतुस्त्रिंशत्पदे प्रतिषिद्धे ष
ड्विंशतिपदस्य प्राप्तौ प्रमाणमस्ति। तस्मात्समस्ताया ऋचः प्रतिषेधः तथा सति हि षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादि

न्यक रा वा हि नो रथा इत्यादौ मूर्द्धो वा धिनया प्रसिद्धस्य कशशब्दस्यैकदेशः कशाब्दः उरूशब्दो विस्तीर्णवचनस्तत्र करणे धारयो
वाप्य यक्पदलोपः वा दीर्घत्वं छांदसमिति भाष्य उक्तं

स २

ति चोदकप्राप्तत्वात्संख्याया अनुवादः। शक्नोति च चतुस्त्रिंशदिति प्रतीकग्रहणेन चं प्रतिषेद्धुं गिरा पदेन लवनाद्य त्वा
द्गुहणं न शक्यमिति वेद्यम्। द्वितीयं सर्वपक्षेवादित्याह। प्राकृतेऽपि वचने क्रियमाणे षड्विंशतिरिति ब्रूयादिति व
चनादेवमेव वक्तव्यमभ्रेनसमस्य वचनमिति। तदिदं मंदं न ह्यनेन षड्विंशतिपदं विधीयते चतुस्त्रिंशन्निषेध
परत्वात्तद्वाक्यस्यैवेदं शब्दोपबंधा च्चाशक्यमिदं विधातुमित्युक्तं। तस्मादेषोऽत्र वाक्यार्थः। न चतुस्त्रिंशदिति प
ठितं ब्रूयात् किंतु यथाप्राप्तमध्रिगुवचनमेवेति। तस्मात्समस्यवचनं। पक्षे च वैशेषिकमूरगवचनं॥ ॥ वनि
ष्ठुसंनिधानादूरूकेणवपाभिधानं॥ वनिष्ठुमस्य माराविष्टेरूकं मन्यमाना इति क्रिमुरूकशब्देनोलूकस्याभिधा
नं तत्सादृश्यबुध्या वनिष्ठोर्लवनं प्रतिषिध्यते उत वपाभिधानं उरूकशब्दः वपोद्धारणकाले वपां मन्यमाना व
निष्ठुं माराविष्टेति। तत्र रलयोरेकत्वात्त्वादुलूकाभिधाने प्राप्ते। ब्रूमः। न तावद्वनिष्ठोर्लूनं त्वस्य लवनं शक्यं वि ७
निषेद्धुं सादृश्यबुद्धिनिषेधस्यादृष्टार्थत्वात्तस्मादवयवव्युत्पत्त्या वपाभिधानं। दर्शिता चावयवव्युत्पत्तिर्लोष्ये व ६
वपोद्धरणकाले संनिधानाद्भ्रांत्या वनिष्ठोर्लवनं प्रसक्तमाशंक्य तन्निवारणार्थं वचनं दृष्टार्थं भवति। तस्मा 26
द्वपाभिधानमिति वपाविद्वद्धावृद्धः॥ ॥ प्रशासाऽस्याभिधानं॥ प्रशसा बाहू कृणुतादिति किं प्रशसेति तृतीयांत
मस्याभिधानं प्रासिना बाहू छेत्तव्याविति उत द्वितीया द्विवचनस्याकारादेशे छांदसे च तकारलोपे कृते प्रशंसा
वचनीयमिति। तत्र शसशब्दस्यासौ प्रसिद्धत्वात्तद्वचनं मन्यते। न स्वधितिसाधनकेछेदने शक्यमसेः करणत्वं राम
प्रकाशयितुं॥ मात्र वार्त्तिकद्व्यकल्पनायां चातिगौरवं। तस्मात्प्रशंसावचनत्वं प्रशस्तौ बाहू कृणुतादवि २६
न त्व श्वमेधे शते यज्ञा हरिते स्वर लोसयदिति पश्यम न्नसमा न्य संबंध प्रमाणाभावे नाध्रिगौ षोडश मत्या प्रकृतिनि
विष्टतरत्वाग्रयोगवाचस्पत्यसाचा तुत्कर्षे सति मे त्रवणो रसः सांघ नत्वस्यादत आह मां त्रेति। मांत्रेवार्णिकासिनाक्रूति विद्धत
स्या चिनेत्व घिकम्या घट रो

शालाकाकारं ६

कल्लाविल्यर्थः एवंदृष्टार्थतान्नविष्यतितस्माद्धादुविरुद्धावूदुः ॥ ॥ श्येनशालाकुस्पपकवशोरूस्त्रेकप
र्लोषघ्कृतिवचनंप्रसिद्धसंनिधानात् ॥ श्येनमस्यवक्षः रुणुतादिति श्येनसदृशमित्यर्थः तत्र संशयः किं
सादृश्यमेवात्रविवक्षितंउतसाकल्यमिति । तत्रसादृश्यमेवामीपिष्टपिंडाः सिंहाः क्रियतामितिवत् विधी
यते तेन वक्षउद्धृत्यकर्तनाद्युपायेनपक्षचरणचंच्वादिसंपादनेनश्येनसंस्थानंकर्तव्यं । नैतद्युक्तं । अदृ
ष्टार्थताप्रसंगात्कर्तनेचवक्षसोवैकल्यात् विविनाशःस्यात्सा कल्पमत्रविधीयते अविकलंहि वक्षः श्येन
सदृशंभवतितदनेनप्रकारेणवैकल्यमेवोच्यतेदृष्टार्थत्वात् । एवंशालादोषैणीकश्यपेवां सौकवक्षो बाहू ५
रूस्त्रेकपर्णीष्वीवंतेल्यपि साकल्यमेव ॥ ॥ प्रासंगिकेप्रायश्चित्तंनविद्यते परार्थत्वात्तदर्थोहि विधीयते ॥
अग्निहोत्रेश्रूयतेअग्नयेज्योतिष्मतेपुरोडाशमष्टाकपालंनिर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽदुतेऽग्निहोत्रे
उद्वायेदिति । तत्रसंशयः यदादर्शार्थेनोद्धृतोग्निरग्निहोत्रकालेउद्वातिकिंतदाज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या
नवेति तदर्थमिदंविचार्यते किमग्निविशिष्टोद्वाननिमित्तमिदंकर्माग्निहोत्रस्याराद्दुपकारकंउतोद्वानपरा
ताग्निनिमित्तंतस्यैवाग्नेरुत्पादकंसामवायिकमिति । किंप्राप्तंउद्वायेदितिलिङ्‌क्तयाधात्वर्थस्यनिमि
त्ततां । वदत्यग्नेस्तुवाक्येनतस्मादाराद्दुपक्रिया । १। यदाहिवाक्यगम्याग्निनिमित्तत्वतिरस्कारेणपद
स्कत्योद्वानस्यनिमित्तता । ततउद्वानस्यकर्तनंगतेनासंर्क्यत्वादग्नेस्तुविशेषणत्वेनकार्यान्वयान्ना
वादाराद्दुपकारकत्वमेवेति । निमित्तस्यचप्रकरणेनविशेषणासंभवाद्दर्शार्थस्याप्युद्धृतस्याग्नेरुद्वा

सन्निपत्योपकारकं ४ अदृष्टद्वारोपकारकं ५

ननु दर्शार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्याग्निहोत्राङ्गत्वात्तदुत्पत्त्यर्थोपि सति स्थिरग्निहोत्राङ्गमेवस्यादिति कथं दर्शार्थमुद्धृतो द्वानेन भवती त्याशंक्याह अग्निहोत्रतिदर्शार्थोद्धृतो ह्याहवनीयत्वमात्ररूपेणाग्निहोत्राङ्गं नोद्धृतत्वरूपेण इष्टौ तु उद्धृतत्वरूपेण साधकता उद्धृतस्य अतो यस्योद्धृतत्वरूपेणाग्निहोत्राङ्गता तदुत्पत्त्यर्थं वसतीयमिष्टिरग्निहो ×२।४× त्राङ्गस्यातदर्शार्थं चोद्धृतो नोद्धृतत्वेनरूपेणाग्निहोत्राङ्गं किं
नेसंजातं निमित्तमिति कर्तव्येष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उद्धानस्याग्नियुक्तस्य नित्यत्वान्ननिमित्तता। नचतस्याग्नि
नाव्याप्तिः कदाचिदपि विद्यते।१। अग्निसंबंधेस्तावदुद्धानपर्यायस्य विनाशस्यावयवशः सर्वदा विद्यमा
नोन्न निमित्तं भवति। नच विनाशस्य चिंतितनिमित्तादिषु सर्वदा वर्त्तमानस्याग्निनाव्याप्तिः संभवति यो
निमित्तं स्यादुद्धानपरीतस्यत्वग्नेनिमित्तता युक्ता। क्वचित्कीदृते नाग्नेर्व्याप्तिर्नतु सदातनी। यद्यप्यग्ने
रुद्धानसंबंधो नित्यः तथापि व्याप्तिरनित्याते नाग्निरेवात्रोद्धानव्याप्तो निमित्तं तस्योद्धानपरीतस्य कार्य
योग्यस्योत्पत्त्यर्थेयमिष्टिरग्निहोत्राङ्गमग्निहोत्रार्थस्य चाग्नेरुद्धृतस्योत्पादनं कुर्वती अग्निहोत्राङ्गं स्या
प्राप्त ७ त नान्यार्थस्य। तस्माद्दर्शार्थेनाग्नावुद्धृतउद्धाते नेतत्प्रायश्चित्तं॥ ।धारणेवपरार्थत्वात्॥ इदमाम्नायते
धार्योगतश्रियआहवनी यद्द्रीति तत्र यद्ध्रियमाणोग्निरग्निहोत्रकालउद्धातितदा किमिष्टिः कार्या उत नेति
27 संशये। अग्निहोत्रार्थे उद्धाते प्रायश्चित्तमिदं स्कृतं। धार्यस्य चास्तिता दर्थ्यं सर्वार्थं धार्यते ह्यसो।१। सर्वक
र्माणां धार्यमाणोग्निः प्रत्येकमंगमतोग्निहोत्रार्थता प्यस्तीति तदुद्धाने कर्तव्येष्टिः नैवं॥ अन्यार्थमुद्धृ
तो ह्येष गतश्रीत्वेन धार्यते। धारणस्य निमित्तं तन्नोद्धारस्याकृतत्वतः। न हि गतश्रीत्वेन पुरुषस्याग्न्युद्धृ
रणं कृतं येनो द्धरणमुद्धृतो वाग्निः सर्वार्थः स्यात् किंतु धारणमात्रं। तेन यद्यायं किंचित्कर्मविशेषम
धिकृत्याग्निमुद्धरति तदा तस्य धारणमात्रं गतश्रीत्वेन करोति यस्मिंश्च कर्मण्युपसंप्राप्ते ग्निरुद्धृतस्त
दर्थमेवोद्धरणं उद्धृतश्चाग्निस्तदर्थ एवनिमित्तवशाद्धार्यमाणः प्रसंगादग्निहोत्रस्योपकरोतीति न तदु राम २७
अतो यथाद्वितीयेयदिदर्थं तरसामासोमस्यादिसत्रान्ययोगव्यारव्यासोमविशिष्टस्यपर्यंतरस्य निमित्तत्वं सिद्धोतितं एवमिहापी त्याह
×१रमतरविशिष्टस्य कृतो निमित्तत्वा तस्य ... विपरीतं ... सम्य अन्ययोगव्यारव्यास।१× १तेनेति
... विशेषायदधी तरस्य निमित्तत्वमेवउद्धृतस्य तु निमित्तत्वं नाप्यसमपि॥

ह्वानेष्वापश्चितं॥१॥ ननूत्पन्नेयस्य चोदनाप्राप्तकालत्वात्॥ दर्शपूर्णमासेऽभ्युद्धरणे किमग्निहोत्रांगभूतउद्धरणे
मंत्रोवाकालाहोत्रेत्यादिः प्रयोक्तव्यो नेति संशयः तत्र। दर्शार्थेऽभ्युद्धृते वह्नाव ग्निहोत्रं प्रवर्त्तते॥ साधनत्वप्रयुक्तश्च
धर्मो नांगमपेक्षते। तेनाग्निहोत्रानंगभूतेऽभ्युद्धरणे तदुपकारकत्वमात्रेण यागार्थयोर्दधिपयसोः प्रणीताध
र्मा इव कर्त्तव्य एव मंत्रः कालमनादृत्य। कालस्य गुणत्वेनासंभवेपि मंत्रस्यालोपो न्याय्यः। अथवोद्धरणमप्येतदग्
ग्निहोत्रस्यांगमकालेपि क्रियमाणमन्यथाग्निहोत्रस्य प्रणायनलोपापत्तेः गुणं पश्यामीति प्राप्त उच्यते। कालो
खल्वनुपादेयः प्राप्तेकर्मविधीयते। सांगं तस्मात्तु कालात्प्राक् नाधिकारोस्ति कर्मणि॥१॥ अनधिकारिणा व
क्रियमाणं निष्फलं स्यात्तस्मान्नाप्राप्तेकालेऽग्निहोत्रांगमुद्धरणं तन्मंत्रो वा कर्त्तव्यः॥ ॥प्रदानदर्शनं श्रपणे
तद्धर्मनोदनार्थत्वात् संसर्गाच्च मधूदकवत्। आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरित्यत्र संशयः किमेतत्पयश्च
रुणां तुल्यं तद्देवतासंबंधि प्रदेयत्वेन विधीयते। ततश्च प्रदेयधर्मैर्वत्साकरणादिभिः संबध्यते। उत चरो
रेव श्रपणार्थं प्रणीताकार्ये विधीयते ततश्च न प्रदेयधर्मान्लभेतेति। तत्र। चरोर्द्देवतया योगं पयसा चरुसं
गतिं विदधत् भिद्यते वाक्यमर्थद्वयविधानतः। द्रव्यद्वयविशिष्टदेवतासंबंधविधौ त्वेकार्थविधानं तस्मात्प
यः प्रातिपदिकार्थोपि देवतासंबंधी। सप्तम्यर्थस्तु सहश्रपणादर्थसिद्धो नूद्यते अभ्युदितेष्टिवत् इति प्रा
प्ते ब्रूमः। चरुणाधारभूतेन पयसा च विशेषितः। द्रव्यदेवतसंबंधएकोर्थोत्र विधीयते। पयस्यादित्यश्चरु
रित्युक्ते यविशिष्टद्रव्यदेवतासंबंधविधाने नास्ति वाक्यभेदः। तत्र चरुः प्रथमानिर्देशाद्गुणः पयस्तु सप्त
मीनिर्देशादाधारत्वेन संबध्यते एवमवाक्यभेदे सति सप्तमीनिर्देशस्याविवक्षामंगीकृत्य तुल्यकल्पत्वमयु

सर्वपक्षे सर्वसिद्धांते नाहृद्धीनिः इहापि षष्ठे चरुत्वदेवतात द्विशेषणादधिसृताधिकरणत्वविधिनिमित्त वाक्यभेदो द्वारो का चपिद्रव्ययोः
त्वाच्चतुभयोर्दर्शने केवलमाविधो वाक्यभेदस्य विशिष्टविधिनैव परिहर्त्तव्यत्वाद् दधिसृतत्वयोराधिकरणत्वान्न प्रदेयत्वापूर्वो व द्रिसाश्रयः॥

29

क्रमभ्युपगंतुं तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्माः॥ ॥अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात्॥ अभ्युदये
ष्टावपि यस्य विष्णास्ताविंद्राय प्रदात्रे दधि चरुं येणि ष्णास्तान्विसृवेशिपिविष्टाय शृते चरुमिति दधि शृतयो
: सप्तमी निर्देशात्पूर्वकस्य देयधर्मा न कर्त्तव्या इति प्राप्तं तत्रोच्यते नापूर्वकर्मविधानाद्दतेने कार्थे विधिः सं
भवति न चेहापूर्वकर्मविधिः किंतु सर्वप्रवृत्तदर्शकर्मणि निमित्ते पूर्वमेवापनीतानां हविषां देवतांतर संबंधमा
त्रं विधीयत इति स्थितं षष्ठे तद्य दि तंडुलानां देवतांतर संबंधे दधिमृतयोश्चप्रणीतार्थे विधिः स्यात्ततः प्रा हेक
र्मणि अनेकार्थ विधानाद्वाक्यं भिद्यते न तस्मात्प्रदेयत्वे नैव प्रवृत्तयोर्दधि शृतयोर्देवतांतर संयोगमात्रं तंडुल
वद्विधीयत इति कर्त्तव्याः प्रदेयधर्माः॥ ॥अपनयो वार्थांतरे विधानाच्चरुपयोवत्॥ यः पशुकामः स्यात्सो मा
वास्यामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यात् ये मध्यमास्तान्विसृवेशिपिविष्टाय शृते चरुं येस्थविष्णास्ताविंद्राय प्रदात्रे द
धंनी रुमिति शृतं तत्राभ्युदये पितुल्यश्रुतिलात्तद्वदेव दधि पयसोः प्रदेयत्वं मन्वानः प्रदेयधर्मा मन्यते। अ
पूर्वकर्मविधानादप्राप्त प्रदानयोर्दधिपयसोः सप्तम्या अपणार्थमादित्यचरुपयोवद्विधानमित्यकर्त्तव्याः प्र
देयधर्माः॥ ॥अपणानां पूर्वार्थत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात्। ज्योतिष्टोमे श्रूयते पयसा मैत्रावरुणं श्रीणा
ति ऋजिर्मथिनामित्यादि तत्र संशयः किं पयः प्रभृतयः [illegible] प्रदेयत्वेन सोमवद्विधीयंते तत श्च प्रदेयध
र्माः क्रयादयः कर्त्तव्याः उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्त्तव्या इति तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किम
र्थं कथं नु नाम सोमे प्रदीयमाने पयोपि प्रदीयतेति। एवं द्वियागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं। सोमसंस्कारार्थत्वे तु
अदृष्टार्थता स्यादिति एतावता प्रदेयत्वं मन्यते। द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्यावगम्यते। तृतीयया च ता द
र्थ्यभेदापत्तिरित्याह नयदीति। न नु दधि [illegible] वाक्यभेद इत्यत आह तस्मादिति। पूर्वे
दधिसृतत्वयोर्यागान्वयो वाच्यो लोकि कयोश्चविधेयः सप्तम्यर्थश्चानुवादतयाप्युपपद्यमानो विधेय इत्यसति गौरवे तेदृ
भा.व.:१

र्थ्यं पयसः प्रतिपाद्यते ॥१॥ मृत्त्वे चादृष्टसंस्कारकल्पनानैव दु[illegible]ति । तस्मात्प्रदेयधर्माणां न पयः प्रभृतौ क्रिया ॥
॥२॥ ॥ पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानाद्वत् ॥ अश्वमेधे ईशानाय परस्वत आलभन्त इति प्रकृत्य श्रूय
ते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति । तत्र संदेहः किमीशानायालभन्त इत्यालंभमात्रं विधीयते तेषां चालब्धानां
पर्यग्निकरणविशिष्टउत्सर्गस्त्यागः पर्यग्निकरणवाक्येन विधीयते उत ईशानायेति यागविधिः पर्यग्निकृ
तानारण्यानुत्सृजन्तीति तत्रैव गुणविधिरिति । नत्र सत्यपि देवतासंयोगेन यागविधिरालंभमात्रं तु विधीय
ते यागविधित्वे सति पर्यग्निकरणवाक्ये । न किंचिद्विधेयं लभ्येत । न तावदुत्सर्गः यागविधिनैव प्राप्तत्वान्न प
र्यग्निकरणं चोदकप्राप्तत्वात् । न पर्यग्निकरणोत्तरकालउत्सर्गस्तस्यापि प्राप्तत्वात् । न पर्यग्निकरणा
नंतर्यं आनंतर्यशब्दाभावात् । न चवक्तृतोपकारपर्यग्निकरणविधानाद् सर्वत्वेन स्वत्र पर्यग्निकरणं
विधीयते सिद्धवदुपसर्जनीभूत पर्यग्निकरणनिर्देशात् । न च पर्यग्निकरणं तागरीति विधिः प्राप्तत्वादेव । न
च ततः परेषां पदार्थानां प्रतिषेधः तच्छब्दाभावात् । न च पर्यग्निकरणकाल उत्सृजन्तीति विधिः कालस्याश्रु
तत्वात् । कालविधौ तु कालान्तरं निवर्त्येतनां गान्तराणि तत्र चोदकप्राप्तसमस्ताङ्गयुक्त उत्सर्गः पर्यग्निकरण
काले कथमनुष्ठातुं शक्येत तस्मादालंभमात्रं देवतोद्देशेन सर्ववाक्ये विधीयते परस्वतां ॥ उत्तरवाक्ये तेषामु
त्सर्गः पर्यग्निकरणविशिष्टश्चोद्यते । उच्यते । विना यागेन न द्रव्यं देवतान्वयमर्हति । द्रव्यदेवतसंयोगाद्यतो या
गो विधीयते ॥३॥ ईशानायेति देवतालिंगं गम्यमानमशक्यमपह्नोतुं तच्च न कथंचिद्यागमंतरेणालंभमात्रादुपप

उत्सर्जनिनादेवतोद्देशेन हितः स्वत्वत्यागो वा यागो वा तद्विषयकव्यापारोपरमो वा इति विकल्प्याद्ये आह यदीति। न चेति यक्षि
यो स्वित्वत आह असतीति। तस्य हि यागक... कस्तद्विवक्षायां लुटुलिङ्क्तो यागस्यादित्यर्थः। द्वितीय आह अभेलादिना। तृतीय
येते अतो यागविधिः विहिते चैतस्मिन् यदि पर्यग्निकरणवाक्यस्य विधेयं न लभ्येत ततो नुवादो न वक्तुं न चेता
वता देवतासंबंधज्ञानमप्रमाणिकं तु शङ्क्यं न च नास्ति विधेयं अपूर्वतापरलात् तुकुलोपकरणकृतपर्य
ग्निकरणं तां गरीति विधीयतेतया प्रत्यक्षविहितया निराकाक्षइत्याशङ्क्य न प्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते तत
स्माद्यागविधिः उत्तरं तु तत्रैव गुणविधिः॥ ॥आज्यसंस्थापतिनिधिः स्याद्द्रव्योत्सर्गात्॥ ॥ लाङ्गूलं पात्नीव
तृ ५ तमालभेतेति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति तत्र पुनः श्रूयते आज्येन शेषं संस्थापयतीति। तत्र संश
यः किं पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि पशोरुत्सृष्टस्य स्थाने प्रतिनिधित्वेनाज्यं विधीयते किं वा कर्मान्तरविधिरिति।
29
तत्र शेषशब्दात् संस्थापयतिशब्दाच्च तत्रैव प्रतिनिधिविधिः न कर्मान्तरं देवतान्तराभावात्। ननु पर्यग्निक
रणं तां गरीति विधानमित्युक्तं सर्वाधिकरणे तत्रात एव निराकांक्षस्य न शेषमस्ति उच्यते सर्वाधिकर
णे यागविधिराल्लतिरित्युक्तं तदिह स्मरयामः पर्यग्निकरणं तां गरीति नैराकांक्ष्यं तु न स्मरयामहे शेषसं
स्थापयतिशब्दानुपपत्तेः किंतु यागस्यैव पशुनोपक्रान्तस्य चोदकप्राप्ताग्नीषोमीयविध्यन्तेनुष्ठीयमा
ने पर्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्गः परित्यागः पशोर्विधीयते तस्मिन्नुत्सृष्टे साकांक्षस्य कर्मशेषस्याज्ये
न संस्थापनं विधीयते कर्मान्तरस्य त्वनुपक्रान्तस्य स्वरूपमेव वक्तव्यं न समापनं शेषशब्दस्य चानुपपत्ति राम २६
स्तस्मात् पूर्वत्रैव प्रतिनिधिराज्येनेति प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतिनिधिः संभवति तथाहि यदि पशोस्त्यागमात्रं क्रिये
त तत उत्पत्तिवाक्यविहितदेवतासंबंधोनानुष्ठितः स्यात् तत्रैवं देवतासंबंधविधिरप्रमाणं स्यात्। असति च
प्रतिनिधिशब्दः समानकार्यसमात्रपरः ... असदृशस्य प्रतिनिधित्वाभावो ... तेनायं न प्रतिनिधिर्नियमः किं तु भावे
विधिरेवायं रयपक्षे.९

तोदेवता न्व
स्के न न्वित्याः
शेष्यस्य उद्यत
इत्यादिना प्र
र्वपक्षिणेव
परिहृतः॥

देवतासंबंधे यागविधित्वं न स्यात् प्रत्यक्षयज्यश्रवणादयमिति यागे ग्नीषोमीयविध्यं तस्यामाप्तेः पर्यग्निकृतो
त्सर्गः शेषसंस्थापनं चोभयमप्यनुपपन्नं। अथ देवतामुद्दिश्य पात्रस्त्यज्येत ततः पशुसाधनके यागे पशुनैव
मुख्येन साधिते किमर्थः प्रतिनिधिः देवतोद्देशेन चोत्सर्गउत्पत्तिवाक्यसिद्धत्वान्न पर्यग्निकरणवाक्येन वि
धातव्यः तस्मात्पूर्वाधिकरणान्यायेन पर्यग्निकरणांतां गरीति विधानात्तयैव निराकांक्षस्य पशू र्वस्यकर्मणः
समाप्तत्वान्न शेषमस्ति यस्मिन्नाज्येन संस्थापनमुच्येतेति तस्मात्कर्मांतरविधिरेवायमिति तेन च देवतान्ता
वः प्राकृतपात्नीवतपदानुषंगादिह संस्थापयतीति प्रत्ययार्थेन भावनया आज्यप्रातिपदिकार्थानुषक्तेदे
वतापद्युक्तः संबध्यते। तदयमर्थः। पात्नीवतमाज्यं कुर्यादिति। शेषसंस्थाशब्दश्चसादृश्यात् पूर्वो हि यागः
पत्नीवद्देवत्यः पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सशेषइव तदनंतरं चाज्ययागः पत्नीवद्देवत्यार्थक्रियमाणस्त
त्रैव शेषसमापनमिव भवति यागाज्यप्रातिपदिके तृतीयासापि संस्थासंबंधानुवाद एव। प्रातिपदिका
र्थमात्रं तु देवतासंबंधित्वेन विधीयत इति सिद्धं कर्मांतरत्वं॥ ॥प्राकृतार्थपतितान्यकार्यतो मंत्रसाम
विषये च संस्कृतो। एवमुह्यविधिरत्र चिंतितो बाधचिंतनमतः करिष्यते॥ ॥इति श्रीपार्थसारथिमि राम
श्रकृतौ शास्त्रदीपिकायां नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः॥ ॥समाप्तश्चायमध्यायः॥ छ॥ ॥ ३०
प्राकृतस्याग्नेर्योर्थः प्रयोजनं तत्र पतितस्तत्स्था नापन्नो न्यः स्वर्यस्तद्रूपप्रकाश्यत्वेन कार्यं तद्वल्लादिति। मंत्रे च प्राकृतगिरापदस्यार्थे पतितेन तत्स्थाना
पन्नमन्यद्गिरापदं तद्रूपं यद्धि कार्यत्वेन कार्यं तद्वल्लादिति साम्नि प्राकृतद्वयं ब्रीहयं तदर्थे तत्प्रयोजने पतितेन तत्स्थानापन्नमन्यन्नीवारा
दि द्रव्यं तत्प्रयस्कार्यं वैतुष्यरूपेण न द्वल्लादि [illegible] विषयश्चैकर्मचारय॥३

सर्वसिद्धांतेन दर्वपक्षमाहत त्रेतिकर्मोदिनवका ह्याक्यपंचकसेवक्वरमित्याशयः। अपरे वेति। द्वौरि त्तमध्यम स्त्वेवि
ष्टा अष्टाकपाल श्च स्तदधिम्रते अनयोश्च सप्तम्यर्थे रूपो वयागानयाइति चविप्रतिरथो अप्राप्ता अवश्यमा
वयोर्विधेयाः तद्धि यो चापूर्वं त्रयार्थकर्मत्रयार्थवाकात्रयादेवोपपन्ने धिकावाक्यद्वयकल्पनानर्थिक्ये वेत्याशयः॥ ॥
स्त्रतशास्त्र न्याये नकिंञ्च सनुरोधाद दृष्टार्थतापि स्वीकार्ये [illegible] प्रयाजशेषाभिघारणन्याये न दृष्टार्थत्वानुरो
धाद्बुतिरपि स्याज्येति संशयप्रसक्तं प्रदेयत्वाज्जेद्यपत्य [illegible] तस्य स्रुतेच प्रदेयधर्म क्रियाक्रिया संशयं सहे वाहवि
मिति। नत्रेति। प्रयाजशेषैर्हवींषीति च दृष्टार्थत्वानुरोध न द्वितीयात्तृतीयाथ्योत्तृतीयाद्वितीयार्थलक्षणयामे
त्रावरुणेनपयः श्रीणातीति वचन व्यक्तो यथोपधानसंस्कृतस्य चरोः प्रकरणावगत चेयनागत्वा वोपधानसं
स्कार्यत्वान्यथानुपपन्न्या चयनाङ्गत्वं कल्प्यते तथा ज्योतिष्टोमप्रकरणावगततदङ्गत्वादेव मैत्रावरुणाश्रयणसं
स्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं कल्प्यत इत्याशयः। द्वितीयपयेति। सोमेन यजेत स्रुत नेति रपुनस्य
सोमस्यैवयागसाधनत्वादेदृवायवेगृह्णातीति च न द्वितल्मक्ष्याधारावाक्यप्रकृतस्य सोमरसस्यैव देवता
त्वयानद्विरोधे दृष्टार्थत्वन्यायमात्रेण न द्वितीयात्तृतीयालक्षणेति भंगः। प्रकरणाच्चांगत्वकल्पनेऽनु मोऽप्र
याजशेषेनुप्रमाणांतर विरोधाभावाच्छ्रुतिभंगः इति विषम्यमित्याशयः॥ ॥

शास्त्रदीपिकायां नवमोऽध्यायः